

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Xədicə Hübətova Dadaş qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin
təmin olunmasının prinsipləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadi nəzəriyyə”

İxtisaslaşma: İqtisadiyyat

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri:

BAKI - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ -----	3
I FƏSİL. Maliyyə sabitliyinin təmin olunmasının nəzəri və metodoloji əsasları -----	7
1.1. Maliyyə sabitliyinin təmin olunmasının konseptual əsasları-----	7
1.2. Maliyyə sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi şərtləri və prinsipləri-----	19
1.3. Maliyyə sabitliyinin formalaşmasının hüquqi-iqtisadi əsasları-----	29
II FƏSİL. Müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına maliyyə sabitliyinin təsirinin qiymətləndirilməsi -----	41
2.1. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında maliyyə siyasətinin rolu-----	41
2.2. Makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasında xarici iqtisadi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi-----	58
2.3. İqtisadi artımla makromaliyyə sabitliyinin qarşılıqlı əlaqəsi-----	73
III FƏSİL. Azərbaycanada maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinin əsas istiqamətləri -----	84
3.1. Bütçə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi makromaliyyə sabitliyinin dayanıqlığının təmin olunmasında prioritet istiqamət kimi -----	84
3.2. Milli iqtisadiyyatın sabitliyinin möhkəmləndirilməsində pul –kredit siyasəti alətlərinin təsirinin gücləndirilməsi -----	94
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR -----	102
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI -----	106

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Makromaliyyə sabitliyi makroiqtisadi sabitliyin mühüm tərkib hissəsidir. Makroiqtisadi sabitlik dedikdə məcmu tələblə məcmu təklif arasında, cəmiyyətdə gedən iqtisadi proseslər, istehsalçılarla istehlakçılar arasında proporsiyaların qorunması prosesi başa düşülür. Makromaliyyə sabitliyi dedikdə maliyyə sisteminin komponentlərinin sabit fəaliyyəti başa düşülür.

Öz milli iqtisadiyyatını qurmaq istəyən hər bir ölkə üçün maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və qorunub saxlanması vacib hesab olunan məsələlərdəndir. Makromaliyyə sabitliyinə dövlətin iqtisadi funksiyalarının icra olunması mexanizmi kimi də baxmaq olar. Çünki, dövlət iqtisadi proseslərə təsiri maliyyə vasitəsi ilə həyata keçirir.

İstənilən ölkənin iqtisadi –siyasi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ilk öncə onun iqtisadi artım göstəricilərinə, həyat səviyyəsinə baxılır. Dayanıqlı və tarazlı iqtisadiyyatın formalaşması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi vacibdir. Davamlı iqtisadi inkişaf isə cəmiyyətin inkişafıdır. Belə ki, dövlət maliyyə sabitliyini təmin etməklə iqtisadi inkişafa təkan verərək, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına şərait yaradır. Ona görə də makromaliyyə sabitliyini öyrənmək mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin bəzi prinsipləri vardır. Bu prinsiplər aşkara çıxarılmalı, geniş şəkildə ayrı-ayrılıqda öyrənilməli, araşdırılmalıdır. Çünki, bu prinsipləri müəyyən etmədən maliyyə sabitliyini təmin etmək olmaz. Bu baxımdan müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyi təmin edilməsinin prinsiplərini tədqiq etmək olduqca aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Müasir şəraitdə bazar iqtisadi sistemine keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə və metodoloji baxımdan tədqiqat obyektinə tarazlıq probleminin daxil edilib öyrənilməsi mühüm elmi, nəzəri və praktiki problemlərdən biri hesab edilməlidir.

Makroiqtisadi və makromaliyyə sabitlik problemi müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür öyrənilmişdir. Ümumi tarazlıq ideyası başlanğıcını klassiklərin əsərlərindən götürür. Makroiqtisadi tarazlığa dair ideyalar A.Smit, C.B.Sey və s. klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

İqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinin əsasını əsas üç konsepsiya - son faydalılıq, son məhsuldarlıq və tələb-təklif təşkil edir. K.Menger, E.Bem- Baverk, F.Vizer, A.Marşall tələb və təklif nəzəriyyəsinə son faydalılıq və istehsal xərcləri nəzəriyyələri ilə əlaqələndirirdilər. Bu nəzəriyyəni P.Samuelsən və C. Xiks A.Marşallın nəzəriyyəsinə inkişaf etdirərək göstərirdi ki, tələb və təklif istehsal xərcləri və son faydalılıq nəzəriyyələrindən asılıdır. Bu nəzəriyyədə Keynscü fiskalizm ideyaları ilə neoklassiklərin iqtisadiyyatı pul-kredit siyasəti ilə tənzimləməsini nəzərdə tutan konsepsiyası ilə birləşdilər.

Ümumi iqtisadi tarazlıq haqında ilk konsepsiyanı M.Valras yaratmışdır. Ümumi iqtisadi tarazlığın öyrənilməsində C.Klarkın da rolu böyük olmuşdur.

Makromaliyyə sabitliyinin öyrənilməsində Keynsin rolu daha çox olmuşdur. Əgər Keyns maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində büdcə-vergi siyasətinə üstünlük verirdisə, monetarizmin banisi olan Fridmen pul-kredit siyasətini üstün tuturdu. Makromaliyyə sabitliyi siyasəti Fridmen və Keynsin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Makromaliyyə sabitliyi Azərbaycanlı alimlər tərəfindən də geniş şəkildə öyrənilmişdir. Bu problem Z.Səmədzadə, T.Quliyev, M.Meybullayev, F.Mustafayev, Ü.Əliyev, Y.A.Kəlbəliyev, A.Şəkərəliyev, M.Sadıqov, Ə.Əlirzayev və s. başqalarının əsərlərində müəyyən qədər tədqiq edilmiş, öyrənilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi maliyyə sabitliyinin nəzəri və metodoloji əsaslarını müəyyən etmək; makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin prinsiplərini, şərtlərini və onların qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmaq; bu istiqamətdə aparılan islahatları qiymətləndirmək; iqtisadi artımla makromaliyyə sabitliyinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək, makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək və elmi

cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilməlidir.

- makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin və pozulmasının iqtisadi inkişafa təsirini aşkara çıxarılması;
- maliyyə sabitliyinin əsas göstəricilərinin müəyyən olunması;
- milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına maliyyə sabitliyinin təsirinin qiymətləndirilməsi;
- maliyyə siyasətinin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində rolunu müəyyən edilməsi;
- maliyyə sabitliyi ilə xarici iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı əlaqəsini qiymətləndirilməsi;
- maliyyə sabitliyi ilə iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsini qiymətləndirilməsi;
- maliyyə sabitliyinin iqtisadi artıma təsiri mexanizmlərinin müəyyən edilməsi;
- təklif və tövsiyələr irəli sürmək üçün milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi strategiyasını və taktikasını müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına təsir edən maliyyə aspektləri; predmetini isə makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin prinsipləri əsasında onun xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını tədqiq etməkdən ibarətdir .

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq olunan problem üzrə mövcud olan klassik, neoklassik, keynsçi, monetarist, neoklassik sintez cərəyanların nəzəri-elmi müddəaları təşkil edir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin illik statistik məcmuələri, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın “Pul siyasəti” icmalları, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın “Maliyyə sabitliyi” icmalları, Azərbaycan Respublikasının 2014-2017 illər üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri , Vergilər Nazirliyinin ümumiləşdirilmiş illik

hesabatları, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi bağlı konkret materiallar və elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

- makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasının əsas prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi;
- makromaliyyə sabitliyi göstəricilərinin müəyyən edilməsi və səviyyəsinin təhlil edilməsi;
- milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına maliyyə sabitliyinin təsirinin qiymətləndirilməsi;
- büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinin maliyyə sabitliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- makromaliyyə sabitliyinin iqtisadi inkişafa təsirinin təhlil olunması;
- makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinin strategiya və taktikasının müəyyən olunması.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya ölkədə maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi üzrə elmi tədqiqat işi olmaqla təklif və tövsiyələrin reallaşması ölkədə maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynaya bilər. Dissertasiyanın nəzəri-materialları “Makroiqtisadiyyat”, “Maliyyə”, “Azərbaycan iqtisadiyyatı” fənnlərinin tədris prosesində mühazirə materialı kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aqrobasiyası. Dissertasiyanın əsas elmi müddəaları və tədqiqat işindən irəli gələn təkliflər tezis şəklində Sumqayıt Dövlət Universitetinin hər il təşkil etdiyi magistratların respublika elmi konfransına təqdim edilmişdir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticədən ibarət olaraq 8 paragrafı, 100 ədəd iqtisadi ədəbiyyat siyahısını özündə cəmləşdirir. Dissertasiya işi 114 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. Maliyyə sabitliyinin təmin olunmasının nəzəri və metodoloji əsasları

1.1 Maliyyə sabitliyinin təmin olunmasının konseptual əsasları

Makromaliyyə sabitliyi dedikdə maliyyə sisteminin komponentlərinin sabit fəaliyyəti başa düşülür. Maliyyə sisteminin mahiyyətinin isə daha yaxşı dərk olunması üçün ilk öncə maliyyə terimini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Maliyyə anlayışına verilən tərifləri ümumiləşdirərək belə demək olar ki, maliyyə - pul fondlarının bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər sistemidir. Maliyyə münasibətlərinin yaranması özünü həmişə pul vəsaitlərinin hərəkəti şəklində təzahür edir. Pul yoxdursa, maliyyə münasibətləri də yoxdur, çünki, bu münasibətlər aşkarlanmır və başqa cür ifadə oluna bilmir[31, səh 3]. Maliyyə pul münasibətlərini ifadə etməsinə baxmayaraq, o heç də bütün pul münasibətlərini əhatə etmir. Maliyyə münasibətlərinə nisbətən pul münasibətləri daha geniş anlayışdır.

Maliyyə iqtisadi bazisin elementidir və iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir. Maliyyənin mahiyyətinin müəyyən olunması iqtisadçılar arasında böyük fikir ayrılığı yaradır. Onların bəziləri maliyyənin bölgü kateqoriyası, digərləri istehsal kateqoriyası, üçüncü qrup isə geniş təkrar istehsal kateqoriyası kimi qiymətləndirirlər. Bildiyimiz kimi geniş təkrar istehsal 4 mərhələdən ibarətdir: istehsal – bölgü – mübadilə – istehlak. Beləliklə maliyyəyə belə tərif verilir: Maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul-bölgü münasibətlərinin məcmusu adlanır.

Maliyyənin mahiyyəti onun funksiyalarında təzahür edir. İqtisadi kateqoriya kimi maliyyəyə 4 funksiya: bölüşdürücü və nəzarət, sabitləşdirici, allokasiya funksiyaları xarakterikdir.

Maliyyənin bölüşdürücü funksiyası ÜDM-in, milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsində öz əksini tapır. Maliyyənin nəzarət funksiyası bölgü funksiyasından törəyir və hər şeydən əvvəl ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin

pul fondlarına bölgüsü və onların öz məqsədlərinə xərclənməsi üzərində nəzarətdə öz əksini tapır. Maliyyənin nəzarət funksiyası 2 cür həyata keçirilir: birincisi, manatla nəzarət vasitəsilə, ikincisi, maliyyə orqanlarının həyata keçirdikləri nəzarət vasitəsilə.

Sabitləşdirici funksiya makromaliyyə sabitliyinin dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə yönəldilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Allokativ funksiya maliyyə resursları hesabına cəmiyyətdə daxili və xarici təhlükəsizliyin, sosial sistemin müəyyən xidmətlərlə təmin edilməsidir.

Milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin bəzi prinsipləri vardır. Bu prinsipləri müəyyən etmədən maliyyə sabitliyini təmin etmək olmur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin əsas prinsipləri bunlardır: bazar iqtisadiyyatına uyğun maliyyə sisteminin düzgün mexanizminin qurulması, iqtisadi məqsədlərin seçilməsi, maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi, vahid qanunvericilik bazasının olması, dövlət maliyyəsinin iqtisadiyyatda yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi, xarici ticarətin liberallaşması, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində büdcə-vergi və pul-kredit alətlərindən səmərəli istifadə olunması və s. Həmçinin onu qeyd etmək lazımdır ki, düzgün maliyyə siyasəti və xarici iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə qiymət sabitliyinə, valyuta sabitliyinə, büdcə tarazlığına, qismən tədiyə balansında tarazlığa, ixrac-idxal tarazlığına, pul tədavülündə tarazlığa, pul və maliyyə bazarında, həmçinin bütün bazarlarda ümumi tarazlığa nail olmaqla nəticədə makromaliyyə sabitliyini təmin etmək olar.

Maliyyə sabitliyi ilə bağlı praktik tövsiyələr hazırlanması üçün həm bütövlükdə maliyyə sisteminin, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə tələb olunur.

Məlum olduğu kimi maliyyə mürəkkəb struktura malik bir sistemdir. "Sistem" hər bir hissəsi bütövlüyün xarakteristikasına öz töhfəsini verən və qarşılıqlı əlaqəli hissələrdən ibarət müəyyən bir parçadır[31, səh.32]. Maliyyə sistemi maliyyə bazarları, maliyyə qurumları və ödəniş sistemləri kimi bir sıra tərkib hissədən

ibarətdir. Maliyyə sabitliyi maliyyə sisteminin vəziyyətini əks etdirir ki, bu da aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyır:

- maliyyə sistemi öz funksiyalarını lazımı qaydada yerinə yetirməli;
- maliyyə sistemi daxili və xarici şoklara qarşı dayanıqlı olmalı;
- öz funksiyalarını bərpa etmə xüsusiyyətinə malik olmalı.

Maliyyə sabitliyi anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışan hər kəs bilir ki, hələ də maliyyə sabitliyini ölçmək və eləcə də müxtəlif iqtisadi sistemlər üçün siyasətlərin araşdırılmasını təmin edə biləcək hamı tərəfindən qəbul edilən bir model və ya analitik struktur yoxdur[78, səh.3]. Bunun səbəbi isə pul və makroiqtisadi sabitlik ilə müqayisədə maliyyə sabitliyi özünün ilkin mərhələsindədir. Maliyyə sabitliyinin təhlili ödəniş vasitəsi və hesablaşma vahidi kimi qəbul edilmiş pul iqtisadiyyatı çərçivəsində araşdırılmalıdır.

Makromaliyyə sabitliyi iqtisadi artıma təminat verən iqtisadi prosesdir. Makromaliyyə sabitliyi iqtisadi inkişafa səmərəli təsir göstərməklə ölkənin ictimai siyasi quruluşu və iqtisadi artımın obyektiv qanunauyğunluqları ilə müəyyən olunur.

Makromaliyyə sabitliyi təkcə maliyyə resurslarının deyil, həm də kredit resurslarının istifadəsi zamanı meydana çıxan səmərəliliklə əlaqədardır.

Maliyyə sabitliyindəki inkişafı yalnız bir göstərici ilə xarakterizə etmək mümkünsüzdür. Maliyyə sabitliyini ölçə biləcək müəyyən bir göstərici yoxdur. Bu, maliyyə institutlarının sabitliyi, maliyyə bazarları və ödəniş sisteminin effektiv fəaliyyəti kimi çoxtərəfli xüsusiyyətləri əks etdirir. Eləcə də real iqtisadi sektora təsir edə biləcək amillər də nəzərə alınmalıdır.

Ölkənin maliyyə sabitliyini müəyyən edən əsas göstəricilər bunlardır:

- büdcə kəsirinin səviyyəsi;
- inflyasiya səviyyəsi;
- maliyyə axınlarının və hesablaşma münasibətlərinin normallaşması;
- bank sisteminin və milli valyutanın sabitliyi;
- əmanətçilərin maraqlarının qorunma səviyyəsi;
- ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatı;

- maliyyə bazarı və qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti və səviyyəsi;
- ölkənin xarici və daxili borculanma səviyyəsi;
- tədiyə balansının kəsiri;
- investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsinin maliyyə şərtləri.
- maliyyə sisteminin bütün səviyyələrində maliyyə axınları və hesablaşma münasibətlərinin sabitliyi;
  - ödəniş öhdəliklərinin icrası, ödənişlərin icra olunmama səviyyəsi;
  - maliyyə axınlarının “şəffaflığı”;
  - dövriyyənin ümumi həcmində pul hesablaşmalarının payı;
  - maliyyə kapitalının xaricə qanunsuz axını;
  - pul kütləsinin dövriyyə sürəti;
  - tədavüldə olan pul kütləsinin həcmi.

Makromaliyyə sabitliyi ölkənin sosial-iqtisadi məqsədə çatmaq üçün hökumət xərclərinin və gəlirlərinin tənzimlənməsi üzrə dövlətin maliyyə tədbirlərinin məcmusuna əsaslanır. Ona görə də makromaliyyə sabitliyinə dövlətin iqtisadi funksiyalarının icra olunmasındakı mexanizmi kimi baxmaq olar. Makromaliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün dövlət iqtisadi və sosial siyasətin əsas məqsədlərini və onların təmin olunması üsullarını müəyyənləşdirməlidir. Maliyyə sabitliyini düzgün maliyyə siyasəti əsasında təmin etmək olar. Maliyyə sabitliyini təmin edilməsi üzrə aparılan siyasətlər zaman etibarı ilə uğursuz ola bilər. Bəzi siyasətlər qısamüddətli dövrdə maliyyə sabitliyini təmin edə bilsələr də, uzunmüddətli dövrdə təmin edə bilmir və daha çox xərc tələb edə bilər.

Qiymət sabitliyinin təmin edilməsi maliyyə sabitliyinin əsas tərkib hissəsidir. Qiymət sabitliyi inflyasiya səviyyəsinin insanların iqtisadi qərarlarına təsir edə bilməyəcək qədər aşağı olduğu bir vəziyyətdir. Yəni, qiymətlərin sabit və dəyişməz olduğu vəziyyət deyil, hədəflənən ortalama qiymət səviyyəsində davamlılığının təmin edilməsidir. Qiymətlərinin ümumi səviyyəsindəki illik ortalama artım sürətinin xüsusi olaraq 1-2 % olduğu iqtisadiyyatlarda qiymət sabitliyinin olduğunu demək olar[31,

səh.85]. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qiymətlərinin ümumi səviyyəsindəki illik ortalama artım sürəti 5%-ə qədər normal qarşılana bilər.

İnflyasiya pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması- pulun dəyərdən düşməsidir. Qiymətlərin hər cür artması inflyasiya demək deyildir. Qiymətlər məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından, istehsal xərclərinin artmasından, bayramqabağı qiymətlərin qalxımından ola bilər. İnflyasiya məcmu tələblə məcmu təklif arasında balansın pozulması nəticəsində ölkənin bütün bazarlarında qiymətlərin ümumi artımına səbəb olur.

İnflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələri özünü –gəlirlərin əhali qrupları, istehsal sferaları, iqtisadi subyektlər arasında qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, eləcə də iqtisadi subyektlərin pul yığımlarının dəyərsizləşməsi kimi göstərir və makromaliyyə sabitliyinin pozulmasına səbəb olur.

Müasir şəraitdə bazar iqtisadi sistemində keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə və metodoloji baxımdan tədqiqat obyektinə müvazinətlik probleminin daxil edilməsi mühüm elmi, nəzəri və praktiki problemlərdən biri hesab edilməlidir.

İqtisadi problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi, onların mahiyyətinin açılması, hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edilməsi metodologiyadan istifadənin prinsipləridir. Odur ki, iqtisadi problemlərin öyrənilməsində metodoloji prinsiplərin istifadə edilməsi ön plana çəkilməlidir.

Metodologiya metodlar haqqında elmdir. İqtisadi tədqiqat metodlarına abstrak, analiz, sintez, məntiqilik, tarixilik, induksiya, deduksiya, dialektik və s. aiddir. Metodologiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq tədqiqat prosesində metodlardan istifadə edilir ki, öyrənilən iqtisadi hadisə və proseslərin mahiyyətinə nüfuz edilsin, onların ziddiyyətliliyi, inkişaf istiqamətləri aşkar edilsin. Maliyyə sabitliyinin öyrənilməsi zamanı dialektik metoddan istifadə olunması daha məqsədə uyğundur. Dialektik metod hər bir hadisə və prosesi inkişafda və qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir.

İqtisadi nəzəriyyənin predmetinin və metodologiyasının müvazinətlik nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilməsi, onların bağlılığının açıqlanması mühüm elmi

əhəmiyyət kəsb edir. Müvazinətlik probleminin elmi-nəzəri əsaslarının açılmasında metodologiyadan istifadə edilməsi zəruri şərtlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müvazinətlik probleminə müxtəlif iqtisadi məktəbin nümayəndələri müxtəlif baxımdan yanaşmışlar.

İqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinin əsasını əsas üç konsepsiya - son faydalılıq, son məhsuldarlıq və tələb-təklif təşkil edir. İqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinin iqtisadi-riyazi modelləri tərtib edilir ki, bu modellər də son faydalılıq, son məhsuldarlıq, tələb və təklif nəzəriyyələrinin təhlilinə əsaslanan sintezlərə söykənir. Sosial-iqtisadi baxımdan iqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsi istehlakçının, müxtəlif siniflərin və sosial qrupların vəhdətinə, müəyyən iqtisadi hadisələrin sabitliyinə və ya da bu iqtisadi sabitliyin qismən dəyişməsinə əsaslanan konsepsiyadır.

Bir çox Qərb iqtisadçı - alimləri, o cümlədən K.Menger, E.Bem- Baverk, F.Vizer, A.Marşall tələb və təklif nəzəriyyəsinə son faydalılıq və istehsal xərcləri nəzəriyyələri ilə əlaqələndirirdilər. Bu nəzəriyyənin davamçısı kimi 70-ci illərdə P.Samuelson və C. Xiks göstərirdi ki, tələb və təklif istehsal xərcləri və son faydalılıq nəzəriyyələrindən asılıdır. Bu nəzəriyyədə Keynsçi fiskalizm ideyaları ilə neoklassiklərin iqtisadiyyatı pul-kredit siyasəti ilə tənzimləməsinə nəzərdə tutan konsepsiyası ilə birləşdilər. P.Samuelsonun fikrincə maliyyə siyasətinin qarşısında duran əsas məsələ “ictimai əmtəə” təklifi bölməsi üçün tənzimləyici tədbirlərin təmin edilməsindən ibarətdir. P.Samuelson iddia edirdi ki, istehsal xərcləri qiymət sistemində təsir etdiyi kimi təklifə də həmin dərəcədə təsir göstərir.

Ümumi tarazlıq ideyası başlanğıcını klassiklərin əsərlərindən götürür. A. Smit göstərmişdir ki, iqtisadi adam öz şəxsi maraqlarını gözləməklə sonda özü də istəmədən ümumi maraqların qorunmasına və ümumi tarazlığın bərqərar olmasına şərait yaradacaqdır.

Tələb və təklif nəzəriyyəsinin ilk yaradıcılarından biri J.B.Sey olmuşdur. J.B.Sey qiyməti və dəyəri həm tələb və təklifin arasında olan nisbətlə, həm də faydalılıqla əlaqədar olaraq izah edirdi. Sey qanuna görə təklif özünə uyğun tələb yaradır. Çünki, əmtəə və xidməti satan onun əvəzində pul alır və həmin pula başqa

əmtəə və xidmət alır. Seyə görə tələb və təklif həmişə tarazlaşır, ifrat istehsal mümkün deyil. Makro səviyyədə $\sum \text{əmtəə dəyərləri} = \sum \text{məcmu gəlirlərinə}$

Sey tarazlığının çatışmazlığı makro səviyyədə bu bərabərliyin bir xülya olmasıdır. [25, səh.101]

A.Marşall sabit və yaxud müvazinatlı elə qiymətin olmasını göstərirdi ki, o tələb və təklif üst-üstə düşdüyü nöqtə ilə tuş gəlsin. Tələb və təklifin müvazinatına xüsusi əhəmiyyət verən Marşall göstərirdi ki, onların kəmiyyətlərinin dəyişilməsi qiymət problemindən asılıdır[30, səh323]. Qiymətin miqyasının dəyişilməsini isə o iki amillə "son faydalılıqla" və "istehsal xərcləri" ilə əlaqələndirir.

Ümumi iqtisadi tarazlıq haqqında ilk konsepsiyayı M.Valras yaratmışdır. M.Valrasın yaratdığı iqtisadi tarazlıq barədə olan riyazi modeli abstrakt xarakter daşıyır. İqtisadi tarazlıq haqqında yaradılan M.Valrasın abstrakt-riyazi modeli məhsul istehsalının bütün çeşidlərini özündə əks etdirir, hər bir əmtəə üzrə tələb və təklifin bərabərliyi bütün əmtəələrin qiymət funksiyası əsasında müəyyən olunur. Nəticə etibarilə əmtəələrin miqdarı ilə onların qiyməti arasında olan qarşılıqlı təsir nəticəsində tələb və təklif bərabərləşir. Siyasi iqtisad elmində M.Valrasın bu modelini təkmilləşdirmək üçün bir neçə cəhdlər həyata keçirilmişdir. M.Valrasın modelinin təkmilləşdirilmiş variantını Xiks-Allen yaratmışlar ki, ümumi tarazlığı burada üç qrup tənlik sistemi müəyyən edir: Birinci tənlikdə hər bir istehlakçının gəlirinin məhdud kəmiyyət daxilində onun maksimum fayda əldə etməsi işıqlandırılır. İkinci tənlikdə istehsal olunan məhsulun miqdarının və xarakterinin məhdudluğundan asılı olaraq hər bir sahibkarın maksimum mənfəət əldə etməsi şərh edilir. Üçüncüdə isə əmtəələrin bütün çeşidləri üzrə tələb və təklifin bərabərləşməsi əsasında mənfəətin satış və alış qiyməti arasında olan fərq kimi formalaşması ifadə olunur.

C.Klarkın fikrinə görə müvazinetliyi təmin etmək məqsədi ilə qiymət mexanizmindən istifadə edilməlidir. Müvazinatın pozulması səbəblərini, eləcə də onun bərpa olunması imkanlarını siyasi iqtisadın statik qanunlarında görən Klark göstərirdi ki, dinamika statik vəziyyətin davamıdır. Beləliklə də, o göstərirdi ki,

müvazinatın statik vəziyyətdə baş verməsi səbəblərini izah etməkdən ötrə, mütləq iqtisadi dinamikanı təhlil etmək lazımdır[30, səh.349].

Qiymət mexanizmi vasitəsilə ayrı-ayrı əmtəələr üzərində həm makro, həm də mikro iqtisadi səviyyədə tələb və təklif arasında müvazinətliyi təmin etmək olar. Lakin onu qeyd edək ki, makro və mikro səviyyədə müvazinətliyin təmin olunmasının şəraiti və metodu eyni deyildir. Çünki, makroiqtisadi səviyyədə müvazinətliyinin təmin olunması xeyli ziddiyyətli və mürəkkəb prosesdir. Belə bir cəhəti də qeyd edək ki, iqtisadiyyatda ümumi müvazinətliyin təmin olunmasında bazar müvazinətliyi və eyni zamanda bütün bazarlarda olan tələb və təklif arasında olan müvazinətlik mühüm rol oynayır.

C.Keyns kapitalist iqtisadiyyatının xronoloji qeyri-müvazinətli vəziyyətini nəzərə alaraq makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün dövlət tənzimlənməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Keynsin ideyaları 1936-cı ildə nəşr olunmuş “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyələri” əsərində öz əksini tapmışdır. 1929-33-cü illər böyük böhranlar, depressiya illəri adlanır. Böyük depressiya dövründə Keynsin fikirlərinin mühüm rolu olmuşdur. Həmin illərdə əmək qabiliyyətinə malik olan işsizlərin sayı 25 % təşkil edirdi. İstehsal gücü isə 50% aşağı enmişdi. Belə bir şəraitdə məcmu tələbin artması arzu olunan proses idi. Keyns ümumi sabitliyə nail olunmasında məşğulluq, gəlir, tələbi əlaqələndirmişdir. İngilis iqtisadçısı C.Keynsin fikrinə görə, vergilər cəmiyyətdə əsasən iqtisadi münasibətləri tənzimləmək üçün mövcuddur[63].

Klassik və neoklassik məktəbin nümayəndələri iddia edirlər ki, məcmu tələbin və məcmu təklifin tənzimlənməsinə dövlətin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu onunla əlaqədar idi ki, bazar iqtisadiyyatı öz-özünə tənzimlənən iqtisadiyyatdır. Klassiklərin və neoklassiklərin fikrincə bazar iqtisadiyyatının öz-özünə tənzimlənməsində qiymətlər, əmək haqqı, faiz norması mühüm rol oynayır. Guya bu rıçaqlar rəqabət şəraitində tələb və təklifi əmətə, resurs və pul bazarında bir-birinə uyğunlaşdırır. Bunun da nəticəsində elə bir şərait yaranır ki, guya resurslardan tam mənası ilə və səmərəli istifadə olunur. Ümumiyyətlə qeyd edək ki, klassiklər və neoklassiklərin

nəzəriyyəsinə görə öz-özünə tənzimlənən bazar iqtisadiyyatında təkrar istehsal prosesinə dövlətin nüfuz etməsi ancaq mənfi hallarla nəticələnə bilər.

Bazar iqtisadiyyatının ilk dəfə tənzimlənməsi ideyasını Keynes irəli sürmüşdür. Onun fikrincə bazar heç özünü tənzimləməyə qadir deyil. Keynes iddia edirdi ki, əmək haqq qiymət və faiz norması çevikliyə malik deyil. Keynes empirik faktlara və göstəricilərə istinad edərək göstərir ki, iqtisadiyyat düz xətt boyunca inkişaf edə bilməz. Lakin klassiklər görə isə iqtisadiyyat stabil inkişaf edir.

C.M.Keynsin maliyyə konsepsiyası aşağıdakı əsas müddəlerden çıxış edir:

1. Geniş təkrar istehsalın bütün mühüm problemləri resursların realizə olunmasını təmin edən tələb mövqeyindən həll etmək lazımdır.
2. Kapitalist iqtisadiyyatı tamamilə özütənzimləyə bilmir. Əməyin və kapitalın hədsiz böyük ictimailəşməsi şəraitində dövlət müdaxiləsi qaçılmazdır.
3. İfrat istehsal böhranları böhranlarının səbəbi tələbin çatışmamasıdır. Buna görə də iqtisadiyyatda tarazlıq problemi tələb baxımından həll edilməlidir.
4. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas aləti büdcə siyasətidir. Məşğulluğun təmin edilməsi dövlət büdcəsinin üzərinə düşür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, C.M.Keyns nəzəriyyəsi bir sıra ziddiyyətlərə malikdir. Lakin, Keynes dövrü üçün ideyalar doğru idi. Çünki, həmin dövrdə olan iqtisadi inkişaf Keynes fikirlərini təsdiqləyirdi. Lakin, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı, ETİ şəraitində iqtisadi artımın intensiv növünə keçid və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi Keynsin konsepsiyasının yeni şəraitə uyğunlaşmadığını göstərdi.

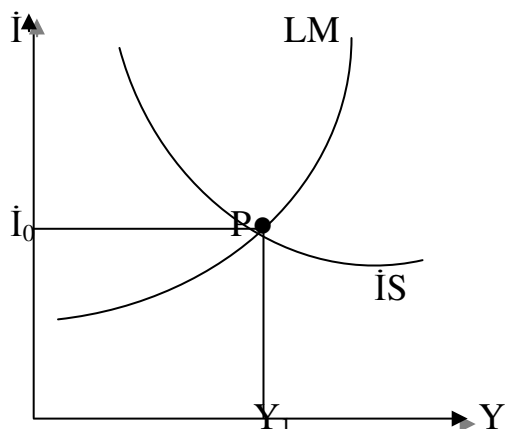
Keyns konsepsiyasını ciddi tənqid edərək neokonservatorlar «defisitliyin maliyyələşdirilməsi» «sağlam maliyyə», yəni büdcə gəlirləri ilə xərcləri arasındakı məcburi, tarazlıq prinsipini irəli sürmüşlər. Neokonservatorlar dövlət büdcəsinin kəsirliliyinə iqtisadiyyatın sabit inkişafı yolunda ciddi maneə, dövlət borcunun və inflyasiyanın artım amili kimi baxırdılar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi maliyyə -pul fondlarının bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər sistemidir. Belə ki, pul bazarında tarazlıq olmasa maliyyə sabitliyinə nail olmaq olmaz. Bu baxımdan

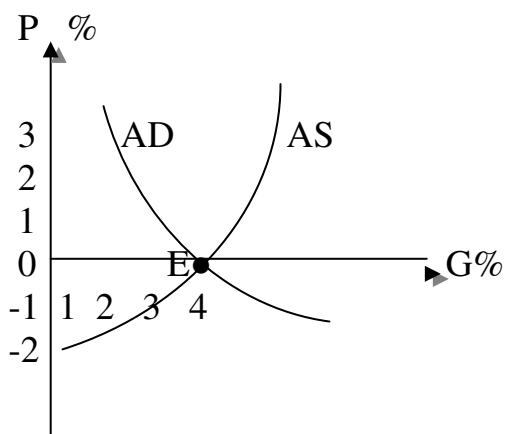
maliyyə sabitliyindən danışarkən pul, pula tələb, pul təklifi, pul bazarında tarazlıq haqqında nəzəriyyələrə diqqət yetirilməsi lazım gəlir.

Pul bazarında tarazlığa o vaxt nail olunur ki, pul təklifi ilə pula olan tələbə uyğun olur. Pul bazarında tarazlıq modeli LM modelidir. LM modeli pul bazarında məcmu gəlirlə faiz dərəcəsi arasında münasibəti ifadə edir. Faiz dərəcələrinin artması ilə məcmu gəlirlərin artması baş verir. Nəticədə LM əyrisi yuxarı və sağa meyl edir.

Nemət və pul bazarında birgə tarazlığı əks etdirən model isə İS-LM modelidir. Bu ədəbiyyatlarda Hikks-Hansen modeli adlanır. İS modelindən görünür ki, faiz dərəcəsi aşağı düşdükdə planlaşdırılan investisiya artacaq və real milli məhsul artacaq. İS-əmtə bazarında tarazlığı ifadə edir. LM-isə pul bazarında tarazlığı ifadə edir. P əmətə və pul bazarında tarazlığı ifadə edir. Bu model onu ifadə edir ki, tək cə bir bazarda tarazlıq yaratmaqla makroiqtisadi tarazlığa nail olmaq olmaz

Aşağıdakı qrafik ümumi iqtisadi tarazlığı əks etdirir. Bu modeldə qiymətlərin illik artım sürəti -ÜDM-in deflyatoru (P) ilə real ÜDM-in illik artım sürəti (G) arasında asılılıq əks olunmuşdur.

AD-məcmu tələb ($AD=ÜDM$), AS isə məcmu təklifdir. Əgər iqtisadiyyatın tarazlığı inflyasiyanın sıfır və illik real ÜDM-in 4% artım səviyyəsində əldə olunarsa, iqtisadiyyatın belə vəziyyətini optimal hesab etmək olar.

Pul təklifi tədavüldə olan pul kütləsidir. Pul təklifi bizim dar mənada başa düşdüyümüz pulu deyil, maliyyə aktivlərini də əhatə edir. Monetar funksiyanı yerinə yetirən qiymətli kağızları da əhatə edir. Pul kütləsinə əsasən nağd və nağdsız hesablaşmalar üçün lazım olan pullar daxildir. Pul kütləsinin miqdarının həddi vardır. Bu hədd dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Tədavüldə olan pul kütləsi ilə pul dövriyyə sürəti, reallaşdırılan əmtəələrin miqdarı və qiymət arasındakı asılılıq Fişerin mübadilə tənliyində öz əksini tapmışdır.

$$MV=PQ$$

M-pul kütləsi

V-pulun dövriyyə sürəti

P-qiymət

Q-reallaşdırılan əmtəələrin miqdarı

Monetarizm - bu iqtisadi nəzəriyyəyə görə tədavüldə olan pul kütləsi bazar iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsində və inkişafında həlledici rol oynayır. Monetarizmin banisi görkəmli alim, Çikaqo məktəbinin yaradıcısı, 1976-cı ildə Nobel mükafatı laureatı olmuş M.Fridmendir. O, pul kütləsinin real gəlirlərdən, qiymətlərinin səviyyəsindən, real məhsulun uzunmüddətli artım sürəti, pulun tədavül sürətindən asılılığını əks etdirən formulanı təklif etmişdir.

Monetaristlərin fikrincə pul kütləsinin artım tempi istehsalın və qiymətlərin səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyindən onun real artım tempi ÜDM-in artım tempinə uyğun olmalıdır [19, səh.275].

Monetarizm 50-ci illərdə Keyns nəzəriyyəsinin antipodu kimi yaranmışdır. Monetarizmin nəzəri araşdırmalarının zirvəsi Amerika iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi konsepsiyası və məşhur “reyqanomika” olmuşdur. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ABŞ-da inflyasiyanın zəifləməsinə və dolların mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək etmişdir. Monetarist konsepsiyaya görə müasir bazar

münasibətləri siyasi azadlığı və iqtisadi səmərəliliyi təmin edən davamlı, özü-özünü tənzimləyən sistemdir. Bu da vacibdir ki, iqtisadiyyatın inkişafına dövlətin müdaxilə etməsi arzu edilən və labüd məsələdir, lakin bu müdaxilə bazar mexanizmlərinin keynsçi metodlarla, məcmu tələbin tənzimlənməsi yolu ilə deyil, səmərəli pul siyasətinin köməyi ilə bazarın rəqabət qüvvələrinin fəallaşdırılması üçün şərait yaradılması yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Fridmen və onun davamçıları bazarın pul kütləsi ilə manipulyasiya edilməsinə reaksiyasını iki model - qısamüddətli və uzunmüddətli model şəklində nəzərdən keçirirlər. Qısamüddətli planda pul kütləsinin artması faiz dərəcələrinin azalmasına və tələbin genişlənməsinə, işsizliyin azalmasına gətirib çıxarır. Lakin pul təklifinin artması uzun müddət ərzində dəfələrlə təkrarlandıqda investisiya prosesi intensivləşir. Bu, istehsalın, satışın, gəlirlərin və pula tələbatın həcmnin artmasına stimül yaradır, nəticədə faiz dərəcəsi artır. Bu siyasətin uzunmüddətli effekti faiz normasının hərəkəti, pula tələbin və təklifin dəyişməsi arasında əlaqələrin pozulmasında təzahür edir.

Monetarizmə görə, pul bazarında uzunmüddətli tarazlıq yaranması üçün pul təklifinin uzunmüddətli artım sürəti ilə real məhsulun uzunmüddətli artım sürəti arasında əlaqəni müəyyən edən əsas qanuna riayət edilməlidir:

$$m=y+i$$

Burada m - pul təklifinin uzunmüddətli artım sürəti; y -real məhsulun uzunmüddətli artım sürəti; i -gözlənilən inflyasiyanın sürətidir.

Uzunmüddətli pul siyasətinin məqsədi-inflyasiyanı sabitləşdirmək və onu tamamilə proqnozlaşdırıla bilən kəmiyyətə çevirməkdir.

Qeyd etmək lazımdır, hər bir nəzəriyyədə müəyyən qədər ziddiyyətlər vardır. Lakin bu nəzəriyyələr öz dövrləri üçün doğru hesab oluna bilər. Ümumiyyətlə hər bir nəzəriyyə iqtisadi inkişafa uyğun olaraq irəli sürülməlidir.

1.2 Maliyyə sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi şərtləri və prinsipləri

Maliyyə sistemi dövlət və təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin məcmusu, yaxud banklar, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, sığorta, dövlət maliyyəsi və fiziki şəxslərin maliyyəsinin məcmusu kimi xarakterizə edilir.

Pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi qaydasından asılı olaraq maliyyə sistemi iki yerə ayrılır: Ümumdövlət maliyyəsi, müəssisə və təşkilatların maliyyəsi. Maliyyə sistemi geniş mənada özünə habelə kredit-bank sistemini də daxil edir. Bu bölmənin hər biri təşkilati struktura malik olmaqla bir neçə həlqədən ibarətdir [31, səh 33].

Birinci bölmənin – dövlət maliyyəsinin həlqələri mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə aiddir və makro səviyyədə iqtisadiyyatı və maliyyə-bölgü münasibətlərini tənzimləmək üçün istifadə edilir.

İkinci bölmə müəssisə və təşkilatların maliyyəsini qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyəni əhatə edir və mikro səviyyədə iqtisadiyyatı, sosial münasibətləri tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün istifadə edilir.

Kredit – bank sferası ölkənin banklarında və digər kredit idarələrdən ibarətdir. Ölkənin maliyyə sisteminə maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən və tənzimləyən dövlət maliyyə institutlarında aiddir.

Maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsi dövlət maliyyəsidir. Dövlət maliyyəsinin iqtisadi inkişafdakı rolu iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsidir. Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsində dövlət maliyyə sabitliyi mühüm rol oynayır. Dövlət maliyyəsinin sabitliyinin təmin edilməsinə nəzarət Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət maliyyəsi - milli sərvətin və ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədar olaraq dövlətin və dövlət müəssisələrinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istehsalın təmin edilməsi, genişləndirilməsi, sosial-mədəni ehtiyaclarını ödəyən, ölkənin müdafiəsi və idarəedilməsi tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə yaranan pul münasibətləridir.

Dövlət maliyyəsinin əsas prinsipləri bunlardır: qanunverici və normativ bazanın vahidliyi; məqsədli istiqamətlənmə; qənaətcillik və rasionallıq; məqsədlərin reallaşdırılmasına elmi yanaşma; maliyyə axınlarının mərkəzləşdirilmiş əsasda idarə edilməsi.

Ölkənin müxtəlif inkişaf dövrlərində dövlət maliyyəsinin müxtəlif səviyyələrdə ola bilər: sabit və qeyri -sabit vəziyyəti. Sabit və qeyri -sabit dövlət maliyyəsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun təmin edilməsi üzrə tədbirlərin təyin edilməsi bir neçə mərhələyə bölmək olar:

a) Dövlət maliyyəsinin hər bir tərkib hissəsinin, məhz aşağıdakı sektorların qiymətləndirilməsi: dövlət büdcəsi; büdcədən kənar fondlar; dövlət krediti; dövlət sığorta fondları; bələdiyyə maliyyəsi

b) Ümumilikdə, dövlət maliyyəsinin vəziyyətini əks etdirən inteqral göstəricilərin müəyyən olunması;

c) Müəyyən dövrlər ərzində dövlət maliyyəsinin indikatorlarının dinamikasının monitorinqinin həyata keçirilməsi;

d) Belə indikatorların cari, orta və uzunmüddətli dövrlərdə dinamikasının qiymətləndirilməsi və dövlət maliyyəsinin ümumi vəziyyətinin müəyyən olunması;

e) Həm cari, həm də gələcək dövrlərdə dövlət maliyyəsinin sabitliyinin təmini üzrə tədbirlərinin əsaslandırılması.

Dövlət maliyyəsinin sabitliyini nəzərdən keçirərkən, bir tərəfdən dövlət xərclərinin və kreditləşmə əməliyyatlarının həcmi və strukturunun müəyyən edilməsi, digər tərəfdən onların həm gəlir, həm də borc şəklində cəlb olunmuş resurslarla təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin dövlət əmlakının satışı, dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən banklarda yerləşdirilmiş depozitlərin geri çağırılması, ehtiyat fondlarının vəsaitlərindən istifadə nəticəsində resursların cəlb olunması imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Əvvəlki dövrlərdə dövlətin borclarının ödənilməsi və xidmət göstərilməsinə yönəlmiş ödənişlərin həcm və strukturunu nəzərə almaq məqsəduyğundur.

Dövlət maliyyəsinin əsas hissəsini dövlət büdcəsi təşkil edir. Dövlət büdcəsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə hakimiyyəti və orqanları vasitəsilə dövlətə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitlərin yığılması və istifadə olunması üçün dövlətin ən mühüm maliyyə sənədidir.

Dövlət büdcəsi ümumdövlət ehtiyaclarının təmin olunmasına, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi zərurəti ilə əlaqədar istehsalın genişləndirilməsinin həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın ərazi və sahə strukturunda nəzərdə tutulan irəliləyişləri təmin etmək, dövlət miqyasında ehtiyat fondunun yaradılması, dövlət idarəetmə və inzibati orqanların saxlanması, sosial təminat və sosial sığorta ehtiyaclarının ödənilməsi, elm, təhsil, maarif, səhiyyə, müdafiə xərclərinin təmin edilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur.

S.S.Nosovaya görə dövlət büdcəsinə nailiyyətlər və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması aləti kimi baxmaq lazımdır[65, səh, 377].

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin fəaliyyət prinsipləri bunlardır: büdcə sisteminin vahidliyi; büdcə sistemi səviyyələri arasında gəlir və xərclərin bölgüsü; müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi; büdcənin balanslaşdırılması; aşkarlıq və büdcənin həqiqilik; büdcə vəsaitlərindən istifadənin məqsədi və ünvanı.

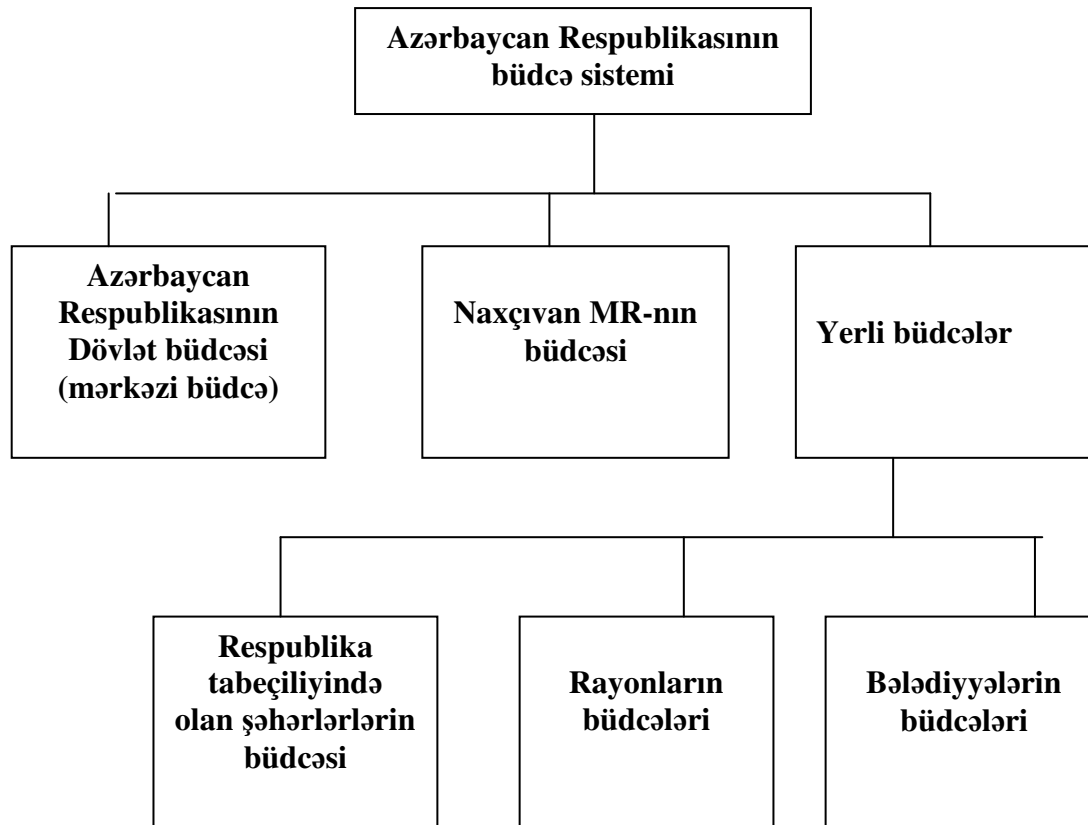
Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramların həyata keçirilməsi və dövlətin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. Respublikamızda maliyyə-büdcə siyasəti üzrə bütün qanunvericilik hüquqları Milli Məclisin sərəncamındadır.

Dövlət büdcə sistemindən istifadə etməklə milli gəlirin yaradılması və ilkin bölgüsü prosesində əmələ gələn nisbətləri dəyişdirir, onun sahələr və ərazilər arasında yenidən bölgüsünü təşkil edir [33. səh.24-25]

Dövlət büdcəsi həm də iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Belə ki, dövlət büdcəsinin tarazlılığı iqtisadiyyatın özünün tarazlığını müəyyən edən başlıca və ən mühüm amildir. Büdcə tarazlığı

makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasının əsasını təşkil edir. Bütçə mexanizmi düzgün qurulduqda iqtisadi inkişafa nail olmaq olar.

Aşağıdakı şəkildə Azərbaycan Respublikasının bütçə sisteminin quruluşu göstərilmişdir.

Dövlət gəlirləri dövlətin və dövlət müəssisələrinin sərəncamından maliyyə resurslarının formalaşdırılması ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətləridir. Bəzi iqtisadçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, dövlətin mürəkkəb bütçə sistemi vasitəsilə topladığı və bölüşdürdüyü vəsaitlər iqtisadi artımın səmərəliliyini və keyfiyyətini müəyyən edir [64].

Dövlət bütçəsinin gəlirlərinə dövlət vergiləri, qrantlar, digər gəlirlər aiddir. Bütçə daxil olmalarının əsas hissəsini vergilər təşkil edir. Dövlət gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının metodları vergilər, istiqrazlar, kredit emissiyadır.

Vergilər – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət bütçəsinə və yerli bütçələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir. Vergilər dövlət gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının əsas metodudur.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin yığımı Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Dövlət gəlirlər sistemində öz fiskal əhəmiyyətinə görə mühüm yeri dövlət istiqrazları tutur. Dövlət istiqrazlarından tək-cə büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün deyil, həmçinin müxtəlif kapital məsrəflərinin, xüsusən də iqtisadiyyatın dövlət bölməsində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsində istifadə edilir. Vergilərlə dövlət istiqrazları arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə onunla müəyyən olunur ki, istiqrazların ödənilməsinin maliyyə bazasını vergilər təşkil edir.

Dövlət gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının metodlarından biri də kredit emissiyası metodudur. Emissiyaya dövlət yalnız vergi və istiqrazlar üzrə daxilolmalar dövlət xərclərini təmin edə bilmədikdə əl atır. Büdcə kəsirlərinin maliyyələşməsində emissiyaya ağırlıq verilməsi inflyasiyanı artırır. [31, səh.72]

Dövlət büdcəsinin xərclərinə isə daxildir: cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr, əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması, kreditlər üzrə borclara, faizlərə xidmət xərcləri və layihələrdə pay iştirakı.

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsində dövlət borclarının düzgün idarə edilməsi vacib amillərdəndir. Dövlət borcu - müvafiq xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti ilə alınan və dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən edilmiş müddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir.

Büdcə ili ərzində alınan dövlət borcunun məbləği, onun istifadəsi və dövlət borcuna xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclər dövlət büdcəsində əks etdirilir. Dövlət borcu üzrə xidmətlər (əsas borc və faiz) büdcə gəlirlərinin həcmindən və ayırmaların səviyyəsindən asılı olmayaraq tam və vaxtında həyata keçirilməlidir .

Dövlət borcunun bir sıra səbəbləri ola bilər: fəvqəladə xərclərin təmin edilməsi üçün borclanma; təbii fəlakət, müharibə ilə əlaqədar borclanma; büdcə gəlir və xərclərinin tarazlaşdırılması ilə əlaqədar borclanma; investisiyaların

maliyyələşdirilməsi üçün borclanma; borc ödəmək məqsədi ilə yenidən borclanma[16].

Dövlət borcunun əsas yaranma səbəbi dövlət gəlirlərinə nisbətən xərclərin çox olmasıdır.

Dövlət borcu 2 yerə bölünür: daxili və xarici. Daxili borc - bir qayda olaraq, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası və satışı yolu ilə müəssisələrin, təşkilatların və əhalinin pul vəsaitlərinin dövlət proqramlarının reallaşdırılması üçün müvəqqəti cəlb edilməsindən yaranan və ölkənin milli valyutasında ortaya çıxan öhdəlikdir. Daxili borc dövlət proqramlarının və sifarişlərinin həyata keçirilməsi zamanı əhalidən və müəssisələrdən vəsaitlərin cəlb olunması ilə əlaqədar yaranır.

Dövlət xarici borcu - dövlətin maliyyə öhdəlikləri zamanı ortaya çıxan, xarici mənbələrdən (xarici dövlətlərdən, xarici hüquqi şəxslərdən və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından) hökumətin adından və yaxud onun zəmanəti ilə cəlb edilmiş borcdur.

Dövlət borcunun idarə edilməsi – dövlət tərəfindən uyğun borc mənbələrinin tapılması, cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəli istifadə olunması, borcun qaytarılması məqsədilə pul fondlarının səfərbər edilməsi və son nəticədə qaytarılmasından ibarət tədbirlər kompleksidir.

Sabitliyin müəyyənəşdirilməsi mövqeyindən mərkəzi hökumət üçün ödəniş qabiliyyətinə vaxtarası büdcə məhdudiyyəti müstəvisində baxmaq lazımdır. Hökumətin proqnozlaşdırılan ödənişləri (cari kütləvi borc, və gələcək xərclərinin diskont məbləği) gələcək gəlirlərin diskont dəyəri ilə təmin edilməlidir.

Dövlət maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında məhdud və ya qeyri- məhdud vaxt cəhətdən iki indikatorun istifadə olunur: S1 və S2 indikatoru. S1 göstərir ki, ilkin balansın strukturunun uzunmüddətli korreksiyası -vergilərin artırılması və ya xərclərin azadılması yolu ilə müəyyən edilmiş vaxtda qəbul edilmiş yüksəkliklərə nail olunmasını tələb edir. S2 indikatoru üçün qeyri -məhdud vaxt müəyyən olunmamış vaxtarası büdcə tənzimlənməsi uçuotu nəzərdə tutulur. Hesab olunur ki, S2 indikatoru daha dəqiqdir və buna görə də, o, büdcə nəzarətində daha geniş istifadə olunur.

Dövlət maliyyəsinin uzunmüddətli sabitliyin analizinin əsas vəzifəsi rusiyalı alimlərin fikrincə perspektivdə büdcə siyasətində dəyişiklik edilməsi zərurəti yaradılacaq risklərin aşkarlanmasından ibarətdir. Dövlət maliyyəsinin uzunmüddətli sabitliyi xalis məcmu borcun, məcmu gəlirlərin, nominal ümumdaxili məhsulun artım tempi nəzərə alınmaqla müvafiq dövrdəki büdcə xərclərinin nisbəti ilə müəyyən olunur.

Bununla razılaşmaq olar ki, dövlət maliyyəsinin vəziyyətinin müəyyən olunması məqsədi ilə onların inkişaf riskinin aşkarlanması vacibdir. Lakin bunun üçün çoxlu sayda indikatorlardan istifadə etmək lazımdır, axı dövlət maliyyəsinə yalnız dövlət büdcəsi və məqsədyönlü dövlət fondları aid deyil. Dövlət idarəçiliyi sektorunun cari gəlir və xərcləri, eləcə də dövlət korporasiyalarının gəlir və xərcləri nəzərə alınmalıdır. Özəl borc indikatoruna gəlincə, onları dövlətin ümumi borcları ilə deyil, mərkəzi hökumət, yerli hökumət, dövlət maliyyə və qeyri -maliyyə korporasiyalarının borcları ilə qarşılaşdırmaq lazımdır. Çünki, belə borcun həmişə dövlət büdcəsinin resursları hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Xarici ölkələrdə bir qayda olaraq dövlət büdcəsinin sabitliyi analizi aparılır. Alimlər onun vəziyyətinin müəyyən olunması üçün aşağıdakı göstəriciləri istifadə etməyi təklif edirlər: büdcənin minimal xərcləri (X_m); büdcənin məcmu gəlirləri (M_g); büdcənin tənzimləyici gəlirləri (T_g), büdcə borcları (b). Onların köməyi ilə büdcənin dayanıqlılığı belə əks etdirilir:

Mütləq sabitlik

$$X_m < (M_g + T_g)$$

Sabitliyinin normal vəziyyəti:

$$X_m = (M_g + T_g)$$

Qeyri -sabit vəziyyət

$$X_m > (M_g + T_g - 3)$$

Mütləq qeyri-sabit vəziyyət

$$X_m > (M_g + T_g)$$

Xərclər gəlirlərin həcmi və borcları üstələyərsə büdcənin vəziyyəti qeyri -sabit hesab edilir.

Yerli büdcələrin sabitliyi məsələsi xüsusi rola malikdir. “Büdcənin maliyyə sabitliyi- yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətində olan ərazidə büdcə proqramında nəzərdə tutulmuş məqsədyönlü vəsaitlərlə sosial-iqtisadi vəzifələri kompleks şəkildə tam həcmdə və keyfiyyətlə həyata keçirmək imkanındır. Yerli büdcənin sabitliyi səviyyəsi minimal büdcə xərclərinin təmin edilməsi üçün resursların həcmi ilə xarakterizə olunur.

Mərkəzi dövlət idarəçiliyi sektoru çərçivəsində məqsədyönlü dövlət fondları, xüsusən də pensiya fondunun sabitliyinin qiymətləndirilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Fondun gəlir və xərclərinin balansının pozulması onların büdcə kəsinin artırılması yolu ilə maliyyələşməsinə səbəb ola bilər. Bu da dövlət maliyyəsinin ümumi kəsinin artımına və müvafiq olaraq onun sabitlik göstəricisinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də dövlət pensiya sistemlərinin sabitlik məsələlərinə ayrıca tədqiqatlar həsr olunmalıdır.

BVF ölkələrdə maliyyə sabitliyinin 40 indikatorunu müəyyən etmişdir. Depozit korporasiyaları sektoru üçün 25 indikator (bunlardan 12-si əsasdır), depozit müəssisələrin müştəriləri üçün 15 indikator. BVF hər rübdə depozit müəssisələrin - bankların maliyyə dayanıqlılığı indikatorları üzrə məlumatları yayır, onlardan 12-si əsas, 10 tövsiyə olunan indikatorlardır.

Yuxarıda qeyd olunanları əsasən, dövlət maliyyəsinin vəziyyətini o zaman sabit hesab etmək olar ki, dövlət funksiyalarını həyata keçirmək üçün maliyyə vəsaiti kifayət dərəcədə olsun. Bu halda onların maliyyələşdirilməsi mənbələrindən istifadə fiskal yükün kəskin artmasına və dövlətin borc öhdəliklərinin ümumi həcmi artmasına, eləcə də onların strukturunun pisləşməsinə səbəb olmamalıdır.

Beləliklə, dövlət maliyyəsinin vəziyyəti aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirildiyi halda sabitdir:

- cari ödənişlərin təminatı məsələləri həll olunur (onların ödənilməsi, təkrar strukturlaşdırılması, təkrar maliyyələşdirilməsi, vaxtının uzadılması və s.);

- gələcək dövrlər üçün ölkənin inkişafı ilə bağlı vəzifələrin həlli üzrə xərclər maliyyələşdirilir;
- fiskal siyasət xüsusi və dövlət biznesin inkişafını məhdudlaşdırmır;
- borc ödənişləri üzrə borcların həcmi dövlətin ödəmə qabiliyyətinə dağıdıcı təsir göstərmir.

Qeyd etdiyimiz kimi maliyyə sisteminin digər bir tərkib hissəsi müəssisə və təşkilatların maliyyəsidir. Mikro səviyyədə iqtisadiyyatın idarəedilməsi makromaliyyə sabitliyinə öz təsiri göstərir. Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi kommersiya və qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi, ictimai birliklərin və təşkilatların maliyyəsinə bölünür.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə sabitliyi gəlirlərin xərclərdən stabil olaraq yüksək olmasını, pul vəsaitlərinin sərbəst manevrliyini və fasiləsiz məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı prosesində onlardan səmərəli istifadə olunmasını əks etdirir[12, səh.501].

Müəssisə və təşkilatların maliyyə sabitliyinin idarə edilməsi prinsiplər kompleksindən irəli gəlir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- biznesin miqyasının strateji məsələlərə, investisiya tələbatına və bazarın konkret segmentində təsərrüfat fəaliyyətinin şərtlərinə uyğunluğu;
- tez- tez qeyri-müəyən situasiyalar formalaşdıran maliyyə risklərinin uçotu;
- maliyyə məqsədlərinin, resurs və nəticələrin balanslaşdırılması;
- gəlir və xərclərinin mühasibat uçotunun aparılması;
- gəlir və xərclərin uçotunun prinsiplərinin Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına (MHBS) uyğunlaşması.

- maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi və analizi metodlarının sisteməlik təkmilləşdirilməsi;

Müəssisə və təşkilatların maliyyə sabitliyinin əsas göstəriciləri bunlardır: istehsalın təşkil olunma səviyyəsi; xarici investor və kreditorlardan asılılıq səviyyəsi; təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi; borc ödəmə qabiliyyətliliyi səviyyəsi; mənfəətlik səviyyəsi.

Bank sistemi - Azərbaycan maliyyə sisteminin mühüm elementi sayılır. Bu gün banklar aktivlərinin və kapitalının həcminə, regional əhatəsinə görə digər maliyyə vasitəçilərini dəfələrlə üstələyir.

Hazırda respublikada inkişaf etmiş, bazar prinsiplərinə əsaslanan iki pilləli bank sistemi (birinci pillədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, ikinci pillədə kommersiya bankları və digər bank olmayan kredit təşkilatları) fəaliyyət göstərir. Mərkəzi Bank digər bankların sabit fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir.

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsində bank sisteminin mühüm rolu vardır. Belə ki, Mərkəzi Bank pul-kredit siyasətini yerinə yetirməklə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə şərait yaradır.

Bank sisteminin fəaliyyətinin prinsipləri: qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bank sisteminin etibarlılığının və sağlamlığının artırılması, bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, bank sistemində şəffaflığın səviyyəsinin artırılması və bazar intizamının möhkəmləndirilməsi, səmərəli bank nəzarətinin təşkili kimi konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuş və icra edilmişdir.

Bank sisteminin bütün istiqamətləri üzrə həyata keçirilən radikal islahatlar və institusional inkişaf nəticəsində sektorda dərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. İslahatların ən ümumi nəticəsi həm maliyyə sabitliyi parametrlərinə, həm risk menecmenti təcrübəsinə, həm də xidmətlər spektrinə görə beynəlxalq standartlara tam uyğun bank sisteminin formalaşmasıdır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə sisteminin komponentlərinin sabit fəaliyyəti nəticəsində maliyyə sabitliyini təmin etmək olar. Belə ki, makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün dövlət maliyyəsinin sabitliyi, mikro səviyyədə maliyyə sabitliyi, bankların sabit fəaliyyəti təmin olunmalıdır .

1.3 Maliyyə sabitliyinin formalaşmasının hüquqi-iqtisadi əsasları

SSRİ dağılıqdan sonra postsovet məkanında yaranmış bütün yeni müstəqil dövlətlər kimi Azərbaycan da bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçidi bir məqsəd kimi müəyyən etdi. Lakin, bu islahatların ilkin illərində iqtisadi sistemdə həyata keçirilən dəyişikliklər ardıcıl deyildi və əsasən systemsiz şəkildə həyata keçirilirdi. Bu da müstəqiliyin ilk illərdə maliyyə sabitliyinin pozulmasına səbəb olurdu

Azərbaycan iqtisadiyyatında həyata keçirilən mürəkkəb islahatlar prosesində əsasən üç dövrü fərqləndirmək olar.

Birinci dövr 1991-ci ilin sonundan 1996-cı ilə qədər davam edən dövrdür. Bu dövrün özünü də iki hissəyə bölmək olar: 1991-1993-cü illər və 1994-1995-ci illər.

1990-cı illərin əvvəllərində iqtisadiyyatın idarə edilməsində buraxılmış ciddi səhvlər, ənənəvi ticarət, maliyyə, təchizat, kommunikasiya sisteminin pozulması iqtisadiyyatda tam bir xaos yaratmışdı. Belə bir şəraitdə ÜDM, sənaye istehsalı hər il 20-25% aşağı düşürdü. Qiymətlər hər gün dəyişir, aylıq inflyasiya isə 70-80%-ə çatırdı. Dövlət büdcəsinin kəsiri ÜDM-nin 13%-ni təşkil edirdi. Kəskin inflyasiya şəraitində əhalinin real gəlirləri azalırdı. Bütün bunlar və ölkədə hərbi-siyasi gərginliyin kulminasiya nöqtəsinə çatması iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə gətirmişdi. Bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatda da qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinin ilkin və zəruri şərti möhkəm ictimai-siyasi sabitlikdir. Məhz 1994-cü ilin sonlarından başlayaraq sistemli islahatların ilk addımları atılmağa başlandı.

1995-ci ildən etibarən ölkədə beynəlxalq maliyyə qurumlarının maliyyə və texniki yardımı ilə makroiqtisadi sabitləşdirmə və struktur islahatları üzrə proqram həyata keçirilməyə başlandı. Proqramın birinci mərhələsində ölkədə artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qısa müddət ərzində əldə edilmiş makroiqtisadi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi.

Sabitləşmə proqramının uğurla yerinə yetirilməsi ölkədə islahatların keyfiyyətə yeni mərhələsinin – struktur islahatları mərhələsinin başlanması üçün əlverişli şərait yaratdı. Qısa dövr ərzində kiçik özəlləşmə proqramı başa çatdırıldı, radikal aqrar

islahatları, torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi prosesi başlandı. Torpaq bazarının fəaliyyəti üçün zəruri hüquqi-iqtisadi mühit yaradıldı. Struktur islahatlarının tərkib hissəsi olan bank-maliyyə sektorunun yenidən qurulması, dövlət banklarının yenidən təşkil edilərək özəlləşdirməyə hazırlanması və özəl bank sisteminin möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm işlər görüldü.

İkinci dövr isə 1996-cı ildən 2003-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrün əsas xüsusiyyəti ondan ibarət dir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında dünya ölkələrinin təcrübəsi nəzərə alınmaqla və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası müəyyən edildi və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməyə başlandı.

Üçüncü dövr isə İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə başlayır. Bu mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı və əhalinin sosial rifahının davamlı olaraq yüksəldilməsi, bazar mexanizminə əsaslanan effektiv iqtisadiyyatın və idarəetmə sisteminin formalaşması üzrə yeni strategiyalar qəbul olundu.

Azərbaycan Respublikasının konstitutsiyasına görə insan və vətəndaşların hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

Dövlət bu məqsədi həyata keçirmək üçün ölkədə iqtisadi inkişafı təmin etməlidir. İqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalq rifah halının yüksəldilməsinə əsaslanır. İqtisadi inkişafın əsasını isə makromaliyyə sabitliyi təşkil edir. Makromaliyyə sabitliyi olmadan iqtisadi inkişafa nail olmaq olmaz.

Dövlətin aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməklə maliyyə sabitliyini təmin edə bilər.

- iqtisadi səmərəlilik;
- qiymət sabitliyi təmini;
- iqtisadi azadlığı təmini;
- dövlət büdcəsinin tarazlığı;
- valyuta sabitliyi;

- tədiyyə balansının tarazlığı;
- faiz dərəcələrinin sabitliyi;

Dövlət bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün mövcud qanunvericilik bazasının olmalıdır. Maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün bazar modelinə uyğun hüquqi mexanizm yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli Məclis tərəfindən İqtisadi islahatlarla bağlı çoxlu qanunlar, müvafiq qanunvericilik sənədləri qəbul edilmişdir. Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin əsas hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, hər büdcə ili üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanunu, “Azərbaycan Respublikasının Valyuta Tənzimlənməsi haqqında Qanunu”, “Azərbaycan Mərkəzi Bankı haqqında Qanunu”, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi və digər müvafiq normativ aktlar təşkil edir.

Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin bağlı olan qanunlara «Antiinhsar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Girov haqqında», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Müəssisələr haqqında», «Səhmdar cəmiyyətləri haqqında», «Banklara və bank fəaliyyəti haqqında», «Kəndlifermə təsərrüfatı haqqında» və s. Bundan əlavə, bu qrupa sahibkarlıq subyektlərinin İqtisadi fəaliyyətinin nəticələri ilə bilvasitə əlaqədar olan «Müflisləşmə və iflas» haqqında qanunu, «Əmtəə birjası haqqında», «Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında» qanun, Lizinq xidməti haqqında» qanunu da aid etmək olar.

Respublikamızda maliyyə sabitliyinin bərqərar olması və möhkəmləndirilməsində büdcə sistemində aparılan islahatlar mühüm rol oynayır. 2 iyul 2002-ci il “Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul olunmuşdur. 2003, 2005, 2007-ci illərdə qanuna əlavə olunmuşdur.

Qanun 4 fəsil, 40 maddədən ibarətdir. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin təşkilinin, büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və onların icrasına nəzarətin təşkilati, hüquqi və iqtisadi əsaslarını, habelə dövlət büdcəsi ilə

büdcədən kənar dövlət fondlarının, yerli büdcələrin qarşılıqlı əlaqələrinin əsas prinsiplərini müəyyən edir.

Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, bu Qanundan, bu Qanuna müvafiq olaraq hər büdcə ili üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanundan, digər qanunlardan və normativ hüquqi aktlardan, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109 maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin təsdiqinə təqdim edir. 95-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi təsdiq edilməsi və icrasına nəzarət Milli Məclis həyata keçirir. 119-cu maddəsinə görə maliyyə-kredit, pul siyasətinin keçirilməsini Nazirlər kabineti təmin edir.

"Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə büdcə sistemini Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr təşkil edir. Büdcə sistemi bu sistemə daxil olan büdcələrin vahid prinsiplər əsasında fəaliyyətinə və onların müstəqilliyinə əsaslanır.

Büdcə sisteminin vahidliyi tənzimləyici mədaxil mənbələrindən istifadə etmək, məqsədli büdcə fondları yaratmaq, maliyyə ehtiyatlarını müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürmək vasitəsi ilə büdcələrin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır.

Büdcələrin müstəqilliyi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq mədaxil mənbələrin və vahid büdcə təsnifatı çərçivəsində xərclərin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək hüququnun olmasında öz əksini tapır.

Büdcənin təşkili prosesində qarşılıqlı surətdə əlaqəli olan iki prosesin, yəni, maliyyə resurslarının dövlət strukturlarının sərəncamında səfərbərliyə alınması və dövlət gəlirləri, ikincisi isə dövlət xərcləri qarşılıqlı əlaqəsi baş verir.

Vergilərdən daxilolmalar büdcə gəlirlərinin böyük hissəsini təşkil edir. “Vergi Məcəlləsi” 2001-ci ildən qüvvəyə minməsi ilə vergilərin sayı azaldı və sistemləşdirildi. “Vergi Məcəlləsi”ndə göstərilmiş dövlət vergiləri: Fiziki şəxslərin gəlir vergisi; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi; əlavə dəyər vergisi; aksiz vergisi; hüquqi şəxslərin əmlak vergisi; hüquqi şəxslərin torpaq vergisi; mədən vergisi; yol vergisi; sadələşdirilmiş vergi.

Vergi sistemində idarəetməni təkmilləşdirmək, vergitutma bazasını genişləndirmək, vergi xidmətini müasir Avropa standartlarına çatdırmaq və ona uyğunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər vergi sisteminin inkişafında xüsusi rol oynayır[24].

Mustəqilliyimizin ilk illərində qanunvericilikdə mövcud olan systemsizlik, habelə bu qanunvericiliyə edilmiş çoxsaylı əlavə və dəyişikliklər, qanunlar, təlimatlar və digər normativ-hüquqi sənədlər arasında olan ziddiyətlər vergi qanunvericiliyini mürəkkəbləşdirmiş və onda müəyyən boşluqların yaranmasına gətirib çıxartmışdı. Bu da öz növbəsində vergidən yayınma hallarının artması, vergilərin vaxtlı-vaxtında ödənilməməsi və s. kimi neqativ hallarla nəticələnirdi.

Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin konseptual əsasları vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma hallarına qarşı səmərəli mübarizənin təşkili, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından ibarət olmuşdur. Ötən illər ərzində vergi sistemi vasitəsilə milli istehsalın stimullaşdırılması və regionların sosial-iqtisadi inkişafının dəstəklənməsi məqsədilə əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə ölkədə sabit vergi mühitinin yaradılmasına, vergi yükü azaldılmasına, vergi güzəştləri sisteminin tətbiq edilməsinə, azad sahibkarlığın stimullaşdırılmasına, vergi ödəyicilərinin hüquq və mənafeələrinin qorunmasına xidmət edən müddəalar Vergi Məcəlləsinə daxil edilmişdir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergi daxil olmalardan savayı vergi olmayan gəlirlər də xüsusi yer tutur.Vergi olmayan gəlirlər - rüsumlar, inzibati

tədiyyələr, cərimə və sanksiyalar üzrə daxil olmalar və vergi olmayan sair daxil olmalardır.

Bundan başqa büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsaslı gəlirlər də yaxından iştirak edir. Əsaslı gəlirlər - əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi, dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından, torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olmalardır.

Rəsmi qaydada alınan vəsaitlərin(transfərtlər) cuzi də olsa payı vardır. Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər(trnsfərtlər) - xaricdən alınan və digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlərdir.

Dövlət büdcəsinin xərclərinə isə daxildir: cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr, əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması, kreditlər üzrə borclara, faizlərə xidmət xərcləri və layihələrdə pay iştirakı.

Hər il dövlət büdcəsi haqqında qanun qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 28 noyabr 2014-cü ildə qəbul edilmişdir və 2015-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Bu qanuna görə Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 19438 mln manat, xərcləri 21 100 mln manat məbləğində təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il üzrə daxili dövlət borclanmasının yuxarı həddi (limiti) 1 500 000,0 min manat, xarici dövlət borclanmasının yuxarı həddi (limiti) 1 500 000,0 min manat təsdiq edilmişdir.

Dövlət büdcəsi kəsirinin yuxarı həddi 1 662 000,0 min manat məbləğində təsdiq edilmişdir. Onun maliyyələşdirilməsi özəlləşdirmədən, qiymətli kağızların yerləşdirilməsindən daxilolmalar, xarici qrantlar və 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabının qalığı hesabına həyata keçirilməsi qərara alınmışdır.

Respublikamızda maliyyə sabitliyinin bərqərar olması və möhkəmləndirilməsi yönündə aparılan tədbirlər sırasında valyuta tənzimlənməsi istiqamətində aparılan işləri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik aktları hələ islahatların başlandığı dövrlərdə qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsinin hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Valyuta Tənzimlənməsi haqqında Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank haqqında Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər müvafiq normativ aktlar təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu Maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Bundan əlavə həmin maddənin ikinci bəndində göstərir ki, pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüquqi yalnız Mərkəzi Banka mənsubdur. Eyni maddənin üçüncü bəndində isə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlənməsi qadağandır. Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahid valyuta ərazisidir və bu ərazidə milli valyuta alıcılıq qabiliyyəti möhkəmləndirilməsini təmin edən valyuta siyasəti yeridilir.

“Valyuta tənzimi haqqında ” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 21 oktyabr 1994-cü ildə qəbul edilmişdir. Bu qanun ilə dövlət Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prinsiplərini, valyuta tənzimi və valyuta nəzarəti orqanların səlahiyyətlərini və funksiyalarını tənzimləyir. Bundan əlavə hüquqi və fiziki şəxslərin valyuta sərvətlərinə sahib olmaq, bu sərvətlərdən istifadə etmək və onlar barəsində sərəncam vermək sahəsində hüquqlarını və vəzifələrini təsbit edir. Eyni zamanda valyuta tənzimi haqqında qanun valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti də müəyyən edir.

Bu qanun 3 fəsildən və 19 maddədən ibarətdir. Birinci maddə əsas anlayışların müəyyənlişməsinə həsr olunmuşdur. Burada milli valyuta, milli valyutada qiymətli kağızlar, xarici valyuta, valyuta sərvətləri, rezidentlər, qeyri-rezidentlər, müvəkkil

banklar anlayışları müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə valyuta əməliyyatları, cari valyuta əməliyyatları, kapital hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları öz əksini tapmışdır.

“Azərbaycan Respublikasının Valyuta Tənzimlənməsi haqqında Qanunu” nda xarici valyuta sərvətləri ilə aparılan əməliyyatlar cari və kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarına bölünür. Azərbaycan Respublikasının valyuta qanunvericiliyə görə malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə 180 gündən arıq müddətdə ödəniş möhlətinin verilməsi və alınması kapital hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarına aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta əməliyyatları valyuta sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların keçməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar, o cümlədən, ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan və xarici valyutada ödəniş sənədlərindən istifadə edilməsinə deyilir. Bundan əlavə valyuta əməliyyatlarına valyuta sərvətlərinin ölkəyə gətirilməsi və göndərilməsi, eləcə də çıxarılması və göndərilməsi daxil edilir.

Qeyd edək ki, valyuta qanunvericiliyinə görə rezidentlər arasında milli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdudiyyət qoyulmadan aparılır. Qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın əldə edilməsi və ondan istifadə edilməsi qaydaları isə özünün normativləri ilə müəyyən edir. Müvəkkil bankların iştirakı olmadan xarici valyutanın alqı- satqısına icazə verilmir. Eyni zamanda Milli manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə valyuta bazarında valyuta intervensiyaları edə bilər və satış məzənnəsinin alış məzənnəsindən kanarlaşmalarına - marjalara hədd qoya bilər. Bu marja Mərkəzi Bankın müvafiq normativi ilə tənzimlənir.

Valyuta məhdudiyyətlərinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, bu qanuna görə hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən cari valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzrə heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Fiziki şəxs olan rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən valyuta sərvətlərinin xarici dövlətlərin mərkəzi banklarının və ya digər maliyyə idarələrinin hesablarında Mərkəzi Bankın sərbəst dönərli xarici valyutada saxladığı vəsaitlər; məbləği 50 min ABŞ dolları

ekvivalentindən artıq olduqda gömrük orqanları müvafiq məlumatı Mərkəzi Banka təqdim etməlidir. Valyuta məhdudiyyətlərinin qoyulmasında məqsəd valyuta sabitliyini təmin etməkdir.

10 dekabr 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Qanuna sonuncu dəfə 28 oktyabr 2014-cü il tarixli qanunlara əsasən dəyişikliklər edilmişdir. Qanun 12 fəsil 66 maddədən ibarətdir. Qeyd edək ki, Milli Bank 2009-cu ildə Mərkəzi Bank adlandırılmışdır.

Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən Mərkəzi Bankın əsas məqsədi olaraq, qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi dedikdə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin kəskin şəkildə artması və ya azalmasının qarşısının alınması nəzərdə tutulur. Qiymətlərin ümumi səviyyəsinin kəskin artımı əhalinin və müəssisələrin gəlirlərinin və yığımlarının dəyərsizləşməsinə səbəb olur. Qiymətlərin davamlı azalması isə iqtisadi tənəzzülə yol açar bilər. Belə ki, bu halda insanlar ucuzlaşmanın davam edəcəyini zənn edərək öz alışlarını təxirə salacaqlar. Nəticədə müəssisələr öz məhsullarını yaxşı sata bilməyəcək, bununla da istehsalın həcmi və iş yerlərini ixtisar etmək məcburiyyətində qalacaqlar. Qiymətlərin sabitliyi şəraitində iqtisadi subyektlər öz işlərini daha yaxşı planlaşdırmağa bilirlər. Ona görə də hesab olunur ki, Mərkəzi Bank tərəfindən ölkədə iqtisadi inkişafın dəstəklənməsinin ən optimal yolu qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir.

Qanunun 4-cü maddəsinin qiymət sabitliyi ilə bağlı abzasında “səlahiyyətləri daxilində” sözlərindən istifadə edilməsi də təsadüfi deyildir. Məsələn burasındadır ki, bir sıra məhsul və xidmətlərin qiymətləri dövlət tərəfindən inzibati qaydada tənzimlənir. Eyni zamanda qiymətlər bir sıra vergi və rüsumların dəyişiminin, eləcə də mövsümi amillərin təsiri ilə dəyişə bilər. Ona görə də Mərkəzi Bank qiymətlərin səviyyəsinə sərəncamında olan alət və mexanizmlərin yaratdığı imkanlar çərçivəsində təsir göstərməyə çalışır.

Bu qanuna görə Mərkəzi Bankın əsas funksiyası dövlətin pul və onun tərkib hissəsi olan valyuta siyasətinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsidir. Pul

siyasəti müxtəlif alətlərdən istifadə etməklə aparılır. Bu alətlərə dövlətin və Mərkəzi Bankın buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı əməliyyatlarının aparılması, Mərkəzi Bankın banklara verdiyi kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi, bankların məcburi ehtiyatları üzrə tələblər və s. daxildir. Monetar alətlərin vasitəsi ilə Mərkəzi Bank dövriyyədə olan pulun həcmi tənzimləməklə qiymətlərin sabitliyinə, iqtisadiyyatın artımına, həmçinin ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına təsir imkanlarından istifadə edir.

Mərkəzi Bankın mühüm funksiyalarından biri də Azərbaycan Respublikasının milli valyutasının (manatın) emissiya edilməsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən Mərkəzi Bank bu hüququn müstəsna sahibidir. Bu səlahiyyət çərçivəsində Mərkəzi Bank manatda olan kağız və metal pul nişanlarını tədavülə buraxır və tədavüldən çıxarır, həmçinin onların dövriyyəsinin təşkili üzrə tədbirlər görür.

Mərkəzi Bank manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini də müəyyən edir. Məzənnə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinə təsir edən amillərdən biridir. Mərkəzi Bankın funksiyalarından biri ölkənin tədiyə balansı statistikasının toplanması və hesabat tədiyə balansının tərtib edilməsidir.

Milli valyutanın məzənnəsinin qorunmasında və tədiyə balansının tənzimlənməsində Mərkəzi Bank qızıl-valyuta ehtiyatlarından aktiv istifadə edir. Eyni zamanda Mərkəzi Bank ölkənin ona həvalə olunan qızıl-valyuta ehtiyatlarının qoruyucusu kimi çıxış edir və bu zaman onların idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirir. Belə ki, hazırda beynəlxalq hesablaşmalarda qızıl-valyuta ehtiyatları stabilləşmə və “təminatçı” rolunu oynayır. Mərkəzi Bankın qızıl-valyuta ehtiyatlarına qızıl, qiymətli metallar və qiymətli daşlar, xarici valyutalar, xarici dövlətlərin mərkəzi banklarının və ya digər maliyyə idarələrinin hesablarında saxladığı xarici valyuta vəsaitləri və beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş digər aktivlər daxildir. Mərkəzi Bank rübdə bir dəfədən az olmayaraq idarə etdiyi qızılvalyuta ehtiyatlarının ümumi miqdarı barədə kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirir.

Mərkəzi Bank banklar, kredit ittifaqları və digər bank olmayan kredit

təşkilatları, habelə poçt rabitəsinin milli operatoru üzərində Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarına uyğun olaraq lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyasını həyata keçirir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi üçün Mərkəzi Bank məcburi hüquqi qüvvəyə malik normativ xarakterli aktlar qəbul edir və onların icrasına dövrü olaraq təqdim olunan hesabatlar və yerlərdə yoxlamalar vasitəsilə nəzarət edir. Bu funksiya çərçivəsində Mərkəzi Bank ölkədə banklararası hesablaşmaların təşkili üçün ödəniş sistemlərini yaradır, onları idarə edir, əlaqələndirir və sistemlər üzrə nəzarəti həyata keçirir.

Ölkədə nağdsız hesablaşmaların və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi qaydaları, habelə bankların istifadə etdiyi ödəniş sistemləri üzrə təhlükəsizlik tələbləri Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları ilə müəyyən edilir.

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti Ödəniş sistemlərinin təşkili və tənzimlənməsi Mərkəzi Bank Qanunla müəyyən edilmiş müstəqillik statusuna malik olsa da, öz fəaliyyətini digər iqtisadi dövlət orqanları ilə qarşılıqlı surətdə əlaqələndirir. Eyni zamanda Mərkəzi Bank dövlətin iqtisadi siyasətinin müxtəlif istiqamətləri üzrə məsələlərin müzakirəsində iştirak edir, müvafiq təkliflər verir. Mərkəzi Bank dövlətin bankı olaraq Mərkəzi Xəzinədarlıq hesablarına xidmət göstərir, həmin hesablar üzrə mədaxil-məxaric əməliyyatlarını aparır.

Mərkəzi Bank istisna hallarda dövlətə kredit verir. Bu hallar əsasən dövlət büdcəsində vəsait çatışmazlığı yaranmasından irəli gəlir. Bu zaman dövlət yaranmış kəsiri ölkədə qiymətlərin artımına səbəb ola biləcək əlavə pul çapı (əlavə emissiya) hesabına deyil, digər borclanma üsullarından, məsələn borc qiymətli kağızlarının buraxılması, xarici dövlətlərdən və ya beynəlxalq təşkilatlardan kreditin alınması və s. hesabına bağlayır.

Mərkəzi Bank fəaliyyətinin şəffaflığını artırmaq və ictimai etimadı gücləndirmək üçün ictimaiyyəti öz məqsəd və funksiyalarının həyata keçirməsi ilə bağlı daim məlumatlandırır. Mərkəzi Bankın sədri ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən maliyyə sektorunun inkişafı üzrə görülən işlərə dair ölkə Prezidentinə hesabat verir. Dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi zamanı Bankın sədri qarşıdakı il üçün pul

siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə də məlumat verir. Mərkəzi Bankın illik fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin edilmiş auditor tərəfindən yoxlanılır və maliyyə hesabatı Prezidentə təqdim edilir. Mərkəzi Bankın illik hesabatı ictimaiyyətə də açıqlanır. Belə ki, illik hesabat, o cümlədən audit yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatı hər il kütləvi informasiya vasitələrində (Mərkəzi Bankın internet saytında) dərc etdirilir

Lakin onu qeyd etmək də lazımdır ki, bəzən hesabatların dərc olunması maliyyə sistemində neqativ təsirlərə gətirib çıxarır. Bir sıra ölkələr maliyyə sabitliyi haqqında hesabat çıxarmaqdan imtina ediblər. Bunun bir sıra səbəbləri ola bilər[78,səh.17].

Azərbaycanda maliyyə sahəsi üzrə qəbul edilən qanunlar ölkədə maliyyə sabitliyini təmin olunmasında mühüm rol oynasa da qanunvericilik sisteminə mövcud qüsurların aradan qaldırılması və daha da təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

II FƏSİL. Müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına maliyyə sabitliyinin təsirinin qiymətləndirilməsi

2.1. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında maliyyə siyasətinin rolu

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsində bilavasitə çevik və məqsədyönlü maliyyə siyasəti həlledici rol oynayır. İqtisadi məqsədlərin mövcud imkanlara uyğun seçilməsi iqtisadi sabitliyinin ən əsas prinsipi hesab oluna bilər. Çünki real resurs təminatına uyğun gəlməyən iqtisadi məqsədlərin seçilməsi gələcəkdə nəinki sabitliyi pozur, eləcə də sabitliyi təmin etmək imkanları məhdudlaşdırır.

Maliyyə siyasəti makromaliyyə sabitliyi ilə iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsinin əsas vasitəsidir.

Maliyyə siyasətini - dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsinə, onların məqsədəuyğun bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilən xüsusi fəaliyyət sahəsi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Maliyyə siyasəti ictimai həyatın bütün tərəflərini, yəni həm iqtisadi, həm sosial və həm də beynəlxalq münasibətləri əhatə edir.

Hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlətin rolu əvəzsizdir[28,səh.28]. Dövlət həyata keçirilən maliyyə siyasətinin başlıca subyektidir. O, perspektiv üçün maliyyə inkişafının əsas istiqamətlərinin strategiyasını, qarşıdakı dövrə fəaliyyət taktikasını, iqtisadi məsələlərə nail olmağın vasitə və yollarını müəyyən edir.

Maliyyə siyasəti iki yerə ayrılır: maliyyə strategiyası; maliyyə taktikası.

Maliyyə strategiyası - uzunmüddətli perspektivə hesablanan və bir qayda olaraq iri miqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutan maliyyə siyasətinin uzunmüddətli xəttidir.

Maliyyə taktikası - maliyyə strategiyasının ən mühüm sahələrində qarşıya çıxan maliyyə məsələlərinin həlli metodlarıdır. Maliyyə strategiyası nisbi sabit olduğu halda maliyyə taktikası çevik olmalıdır. Maliyyə siyasətinin strategiya və taktikası

qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Maliyyə strategiyasının nisbətən sabitliyi üçün maliyyə taktikası möhkəmliyi ilə fərqlənməlidir.

Respublikada maliyyə sabitliyi sahəsində işlər əsasən 1994-cü ilin sonundan başlanmışdır. Maliyyə siyasətində 1995-ci ildən başlayaraq perspektiv istiqamətlər müəyyən edildi ki, burada da aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur.

1. büdcə kəsirinin azaldılmasına nail olmaq;
2. vergiqoyma sistemini təkmilləşdirmək;
3. inflyasiyanın səviyyəsini azaltmaq;
4. ölkədə sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalını canlandırmaq;
5. iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi üzrə tədbirlərdə bankların və digər kredit idarələrinin rolunu artırmaq;
6. Kredit münasibətləri sistemini təkmilləşdirmək;
7. İstehsal və qeyri - istehsal sferalarında dövlət tədbirlərini maliyyələşdirmək üçün ölkənin maliyyə resurslarının xeyli hissəsini dövlətin əlində (dövlət büdcəsində) təmərküzləşdirməkdir.

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün dövlətin həyata keçirdiyi maliyyə siyasətinin əsas iki istiqamətini büdcə-vergi, pul-kredit siyasəti təşkil edir. Büdcə-vergi siyasəti dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla büdcə formalaşması siyasətini ifadə edir və bir çox ədəbiyyatlarda fiskal siyasət adlanır.

Fiskal siyasət dedikdə, dövlət xərclərinin və vergitutmanın səviyyəsinin dəyişdirilməsi istiqamətində dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Fiskal siyasətdən optimal nəticə əldə etmək üçün vergi dərəcələrinin dəyişməsinin işgüzar aktivliyə, büdcə xərclərindəki dəyişikliklərin inflyasiya və faiz dərəcələrinə, büdcə kəsirinin isə makroiqtisadi tarazlığa təsiri nəzərə alınmalıdır.

Fiskal siyasət iqtisadi tsikllərdən və monetar siyasətdən də asılıdır. Bu siyasətin hazırlanmasına tələbat dövlət maliyyəsinin stabil iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynadığı XX əsrin ikinci yarısında xüsusilə güclənməyə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasında büdcə siyasətinin həyata keçirilməsindən əsas məqsəd ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanılmasını təmin etməklə,

iqtisadi artıma nail olmaqdan, maliyyə intizamının gücləndirilməsindən, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasının təkmilləşdirilməsindən, onun şəffaflığının artırılmasından, yoxsulluğun aşağı salınmasından, qeyri-neft sektorunda məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsindən, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin artırılmasından ibarətdir[19. səh.258].

Makroiqtisadi tənzimlənmədə büdcə siyasəti aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə istiqamətlənir:

- ölkədə iqtisadi və maliyyə siyasətinin ümumi kursunun müəyyən edilməsi;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələr və maliyyə proqramlarının reallaşdırılması;
- pul-kredit siyasətinin parametrlərinin maliyyə parametrləri ilə qarşılıqlı şəkildə tənzimlənməsi;
- qanunvericilik vasitəsilə büdcə və büdcədən kənar fondların formalaşdırılması və istifadəsinə nəzarət edilməsi;
- vergi sistemi və vergi qanunvericiliyi vasitəsilə maliyyə axınlarının tənzimlənməsi, eləcə də qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi;
- daxili və xarici borcların tənzimlənməsi;
- büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması [39].

Fiskal siyasətin aparılmasının 3 mümkün mövqesi vardır: Neytral, artırılmağa yönəldilmiş, azaldılmağa yönəldilmiş.

Neytral fiskal siyasət mövqeyində dövlət xərcləri vergi gəlirlərinə bərabər olur. ($G=T$). Dövlət xərcləri tamamilə vergi gəlirləri ilə maliyyələşdirilir və bu iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsinə neytral təsir edir.

Artırılmağa yönəldilmiş fiskal siyasət mövqeyində dövlət xərclərinin vergi gəlirlərindən çox olması ilə izah olunur. ($G>T$). Bu dövlət xərclərində artımla, vergi gəlirlərində azalma ilə yaxud hər ikisinin kombinasiyası ilə müşahidə olunur. Bu geniş büdcə defisitinin, yaxud əvvəlki ildə mövcud olandan çox kiçik büdcə artıqlığının baş verməsinə səbəb olur.

Azaldılmağa yönəldilmiş fiskal siyasət dövlət xərclərinin azalması və yüksək vergi gəlirlərinin artması zamanı baş verir. ($G < T$). Bu isə əvvəlki ilə nisbətən az büdcə kəsiri yaxud daha geniş büdcə artıqlığına səbəb olur.

Deflyasiya və inflyasiya ilə mübarizədə büdcənin hazırlanması müxtəlif cür olur. Belə ki, iqtisadiyyatda deflyasiya prosesi baş verərsə büdcə kəsinə yol verməklə iqtisadiyyatın canlanmasına şərait yaratmaq lazımdır.

İnflyasiya ilə mübarizədə büdcə üç şəkildə hazırlanıb həyata keçirilə bilər:

- büdcə xərcləri azaldılır, gəlirlərdə, yəni vergilər üzərində müxtəliflik edilə bilməz və beləcə, bir büdcə gəliri meydana gətirilə bilər;

- büdcənin xərcləri mümkün qədər dəyişilməyərək mövcud vergilər artırıla bilər və vergiləndirilməyən vergi rezervləri vergiləndirilə bilər. Burada hədəf yenə bir büdcə gəliri yaratmaqdır;

- büdcə xərcləri və gəlirləri azaldılaraq bir il əvvəlkinə nisbətən az, lakin balanslaşdırılmış büdcə hazırlana bilər. Büdcənin belə hazırlanması ilə istənilən hədəf məcmu tələb içərisindəki dövlət xərclərinin faizlə nisbətinin dəyərini azalmaqdır [74, səh.33].

Büdcə tarazlığı makroiqtisadi maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Büdcə tarazlığı üçün gəlir və xərclər bir-birinə uyğunlaşmalıdır. Büdcə tarazlığı üçün gəlir və xərclər bir-birinə uyğunlaşmalıdır. Gəlirlərin xərclərdən çox olması-büdcə artıqlığına (büdcə profisiti), xərclərin gəlirlərdən çox olması isə büdcəsinin kəsinə (büdcə defisiti) səbəb olur.

Büdcə- vergi siyasəti hansı məqsədlərdə və kimlər tərəfindən istifadə ediləcəyindən asılı olaraq milli iqtisadiyyatın stabilləşməsinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər.

Aşağıdakı cədvələ uyğun olaraq Azərbaycanın son dövrlərdə yeritdiyi maliyyə siyasətinin büdcə tarazlığına, makroiqtisadi sabitliyə təsirini müəyyən etmək üçün dövlət büdcə gəlir və xərclərinin strukturunu, miqdarının və büdcə kəsirini təhlil edək.

<i>Gəlirlər(mln.manat)</i>	2010	2011	2012	2013	2014
Gəlirlər - cəmi	11403.0	15700.7	17281.5	19496.3	18400.6
Əlavə dəyər vergisi	2082.5	2222.7	2366.9	2710.0	3119.6
Aksiz vergisi	514.9	480.2	531.5	593.3	797.3
Mənfəət vergisi	1429.9	2134.0	2252.0	2374.8	2302.7
Torpaq vergisi	35.3	35.3	30.6	33.1	35.4
Əhalidən tutulan gəlir vergisi	590.2	715.7	813.0	859.7	980.3
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291.8	433.1	592.5	675.2	684.7
Əmlak vergisi	101.8	103.9	105.1	125.1	141.3
Sair gəlirlər	90.3	140.6	157.6	161.5	192.7
Digər gəlirlər	6136.2	9305.4	10306.5	11842.1	10030.4
Mədən vergisi	130.1	129.8	125.8	121.5	116.2

<i>Xərclər (mln.manat)</i>	2010	2011	2012	2013	2014
İqtisadiyyata	4889.9	6803.2	6960.7	8207.5	7596.6
Təhsilə	1180.8	1268.5	1453.2	1437.7	1553.9
Səhiyyəyə	429.2	493.4	609.4	618.9	665.3
Elmə	92.8	106.1	116.7	117.0	124.2
Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli idarəetmə orqanlarının saxlanılmasına	303.0	281.9	342.3	349.3	449.7
Profisit,kəsir	362.9	303.2	135.0	352.8	298.7
Mədəniyyət, incəsənət və kütləvi informasiya vasitələrinə və idmana	168.4	189.9	240.8	274.9	294.0
Sosial müdafiyyəyə və təminata	1123.0	1495.4	1769.5	1750.3	1971.2
Hüquq-mühafizə.məhkəmə və prokurorluğun saxlanılmasına	668.5	710.3	929.2	1049.3	1103.6
Dövlətin xarici borclarının ödənilməsinə	84.9	223.6	185.9	617.3	0.0
Dövlətin daxili borclarının ödənilməsinə	6.9	120.2	26.5	110.9	0.0
Sair xərclər	2818.5	4048.8	4782.2	4610.2	4940.8
Xərclər-cəmi	11765.9	15397.5	17416.5	19143.5	18699.3

MƏNBƏ: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin internet saytı (stat.gov.az)

2010-2014-ci illərin statik göstəricilərinə əsasən demək olar ki, gəlirlərin və xərclərin ümumi həcmində yenə artım olmuşdur. 2010-2014- ci illər ərzində büdcə xərcinin əsas hissəsini iqtisadiyyat xərci tutur. Borcun ödənilməsinə çəkilən xərclərdə artım olsa da 2014-cü ildə sıfıra enmişdir. Vergilərin ümumi həcmi artsada vergilərin gəlirlərdə payı, vergi yükü azalmışdır. Vergi daxilolmaları içərisində əsas yeri ƏDV və mənfəət vergisi tutur.

Keçən ilə nisbətən büdcə kəsiri 2010-cü ildə 184.9 mln.manat artmış, 2011-ci ildə 59.7 mln.manat azalmış, 2012-ci ildə 168.2 mln.manat azalmış, 2013-ci ildə isə 217.8 mln.manat artmış, 2014-cü ildə isə 54,1 mln.manat azalmışdır.

Göstərici	1995	2000	2005	2011	2012	2013	2014
Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln.AZN)	316.9	714.6	2055.2	15700.7	17281.5	19496.3	18400.6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri ÜDM-də, %	14.9	15.1	16.4	30.1	32.0	33.5	31.2
Dövlət büdcəsinin xərcləri (mln.AZN)	428.4	764.0	2140.7	15397.5	17416.5	19143.5	18699.3
Dövlət büdcəsinin xərcləri ÜDM-də, %	20.1	16.2	17.1	29.6	31.7	32.9	31.7
Büdcə kəsiri (mln.AZN)	111.5	49.4	85.5	303.2	135.0	352.8	298.7
Büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	5.2	1.0	0.7	0.6	0.2	0.6	0.5
Vergi daxilolmaları (mln.AZN)	187.1	565.4	1728.1	6254.7	6817.4	7492.7	8177.5
Vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti %	8.8	12.0	13.8	12.0	12.5	12.9	13.9
Vergilərin gəlirlərdə payı %	59.0	79.1	84.1	40	39.4	38.4	44.4
Sair gəlirlər (mln. AZN)	43.8	9.0	28.1	140.6	157.6	161.5	192.7
Digər gəlirlər (mln.AZN)	86.0	140.2	299.0	9305.4	10306.5	11842.1	10030.4
Xarici borclarının ödənilməsinə çəkilən xərc (mln.AZN)	61.1	18.0	15.9	223.6	185.9	617.3	0.0
Daxili borclarının ödənilməsinə çəkilən xərc (mln.AZN)	32.2	16.3	9.6	120.2	26.5	110.9	0.0

Cədvəl www.stat.gov.az internet saytının statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

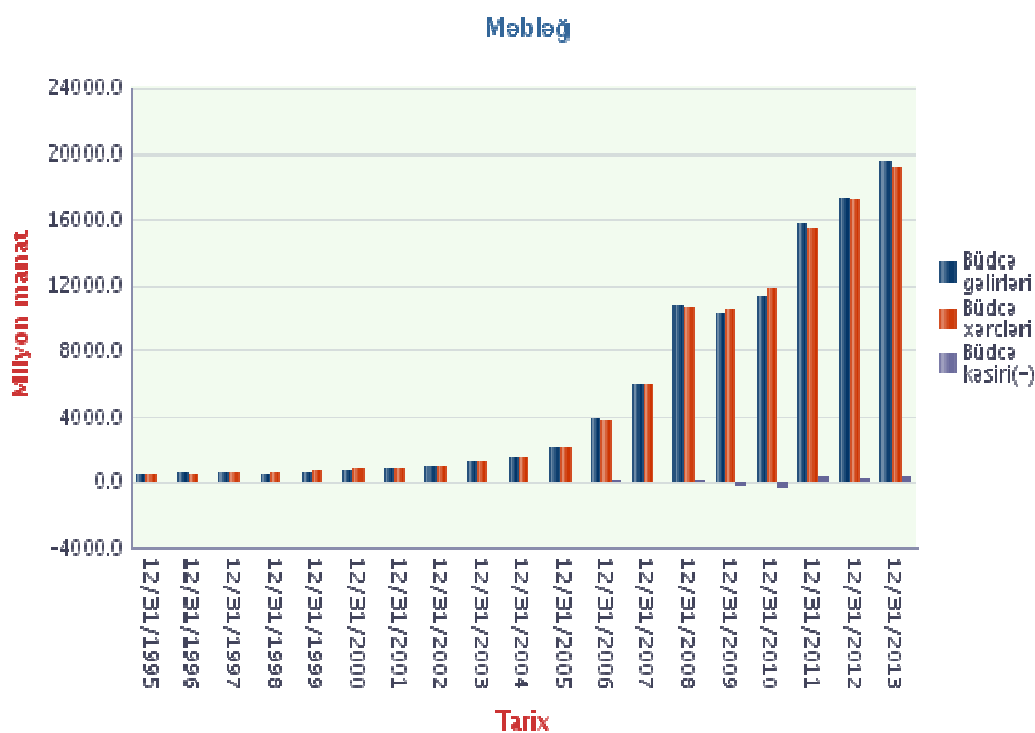
İqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, büdcə kəsiri ÜDM-in 3-4 %-ə qədər olduqda o inflyasiya və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərmir. Amma kəsir bu səviyyədən yüksək olduqda təsir göstərir[41. səh.195].

Büdcə kəsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 3-4% keçmədiyi üçün büdcə kəsiri makromaliyyə sabitliyinə, iqtisadi inkişafa təsir göstərmir.

Cədvəldən görüldüyü kimi büdcə gəlir və xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi artmışdır. Vergi daxilolmalarında da artım olmuşdur. Lakin, 1995, 2000, 2005- ci illərdə dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi vergilərdir. Gəlirlərin 75-85% vergilər təşkil edir. Lakin 2011-dən sonrakı dövrdə vergilərin büdcə gəlirlərində payı azalır.

Vergi yükünün səviyyəsini maliyyə sabitliyinə, iqtisadi inkişafa təsir edən əsas amillərdən hesab etmək olar. Vergi yükü vergi daxilolmalarının ÜDM-ə faiz nisbəti ilə müəyyən olunur. Görüldüyü kimi vergi yükü 20 %-i ötüb keçməmişdir. Bu halı normal hesab etmək olar. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, vergi yükü makrosəviyyədə iqtisadiyyatı daha dəqiq əks etdirə bilmir.

Ümumiyyətlə, 1995- 2014 illər arasında büdcə gəlir, büdcə xərcləri artım olmuş, büdcə kəsirində azalma baş vermişdir. Bunu aşağıda daha aydın görmək olar.

MƏNBƏ: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Elektron Statistik Məlumat Bazası və Analitik Hesabatlılıq Sistem

Ölkədə maliyyə sabitliyini təmin edilməsində vergi dərəcələri mühüm rol oynayır. Aşağıdakı cədvəllərdə vergi dərəcələrinin illər üzrə dəyişməsinə nəzərdən keçirək.

Mənfəət vergisi	
1992-1996-cı illər	35%
1997-1998-ci illər	32%
1999-cu il	30%
2000-2002-ci illər	27%
2003-cü il	25%
2004-2005-ci illər	24%
2006-2009-cu illər	22%
2010-cu il	20%

ƏDV	
1992-ci il	0%, 28%
1993-2000-ci illər	0%, 20%
2001-2010-cu illər	0%, 18%

Əmlak vergisi	
1995-2000-ci illər	0,5%
2001-2010-cu illər	1%

Sadələşdirilmiş vergi

Malların təqdim edilməsi, işlərin icra edilməsi, xidmət göstərilməsi və satışdankənar gəlirlərdən əldə edilən pul vəsaitlərindən

2001-ci ildən	2% (hüquqi şəxslər üçün)
2003-cü ildən	2%, 4%

Avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarının həyata keçirilməsindən

2005-ci ildən	Hər bir yer üçün şərti maliyyə vahidi tətbiq olunur
---------------	---

2008-ci ildən	1,8 manat (sərnişinlərin daşınması - hər 1 oturaq yer üçün) 9,0 manat (sərnişinlərin taksi vasitəsilə daşınması - 1 nəqliyyat vasitəsi üçün) 1,0 manat (yükələrin daşınması - 1 tonn üçün)
----------------------	--

Sərnişin və yük daşınmasının həyata keçirilməsi üçün ərazidən və növdən asılı olaraq xüsusi əmsallar tətbiq edilir

2005-ci il 1,3%

2009-cu il 1,5%

Mənzil tikintisinin ümumi sahəsinin hər kv metrinə görə

2007-2010-cu illər 10 manat * Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 2007-ci il tarixli 140 nömrəli Qərarında qeyd olunan əmsallar

2013-cü ildən 4 % idman mərc oyunlarının operatorları üçün oyun iştirakçılarından qəbul edilmiş pul vəsaitindən
6 % idman mərc oyunlarının satıcıları üçün operatorun ona verdiyi komissiyon haqqından

İllər	Sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə Gəlir vergisi	Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə gəlir vergisi		Müddətli iş üzrə əldə edilən gəlir üzrə
		Xüsusi Notarius	Digərləri	
1992-2005	12-55 %		12-55 %	12-55 %
1996-1999	12-40 %		12-40 %	12-40 %
2000-2003	12-35 %		12-35 %	12-35 %
2004-2009	14-35 %		14-35 %	14-35 %
2010	20 %		14-30 %	14-30 %
2012		10 %		
2013			14-25 %	14-25 %

MƏNBƏ: Vergilər Nazirliyi internet saytı (taxes.gov.az)

1992-ci ildə mənfəət vergisi 35 % həcmində müəyyən olunsa da 2010-cu ildən isə 20 % həcmində müəyyən olunmuşdur. Əlavə dəyər vergisi 1992-ci ildə 28 %

həcmində müəyyən olunsada, 2001-ci ildən isə 18 % həcmində müəyyən olunmuşdur. 1992-ci ildə sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə gəlir vergisi 12-55 % həcmində müəyyən olunsada, 2010-cu ildən isə 20% həcmində müəyyən olunmuşdur. Muzdlu iş üzrə əldə edilən gəlir üzrə gəlir vergisi 1992-ci ildə 12-55% həcmində müəyyən olunsada 2013-ci ildən 14-25 % həcmində müəyyən olunmuşdur. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin hesablanması mexanizmi sadələşdirilərək, bu verginin hesablanması şkalası 6 pilləlidən 2 pilləliyə endirilmiş, iki vergi dərəcəsi (14% və 25%) saxlanılmış, fiziki şəxslərin 14 faiz dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunan aylıq gəlirlərinin maksimum həddi 2500 manatadək artırılmışdır.

Əmlak vergi dərəcəsi 1995-ci ildə 0,5 % olsa da, 2001-ci ildən 1% olmuşdur. Cədvəllərdən görüldüyü kimi vergi dərəcələrinin illər üzrə azalması müşahidə olunmuşdur. Lakin, əmlak vergi dərəcəsinə artım olmuşdur.

Vergi dərəcələrinin getdikcə azalmasına baxmayaraq büdcəyə vergi daxilolmaları artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək vergi dərəcələri vergidən yayınma hallarının artmasına və nəticədə büdcə daxilolmalarının azalmasına səbəb ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrinin əksəriyyətində makroiqtisadi sabitləşmə çox hallarda fiskal siyasətin təzahür forması kimi qəbul olunmuşdur. Lakin bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da iqtisadiyyatın sabitləşməsində fiskal siyasət əvəzinə monetar siyasət əsasında liberallaşmaya üstünlük vermişdir. Monetar siyasətin mahiyyəti hər şeydən əvvəl sərt pul-kredit siyasətinə söykənməklə bank sistemi vasitəsi ilə azad bazar qiymətləri əsasında pul dövriyyəsinin sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda pul-kredit siyasətini Mərkəzi Bank (AMB) həyata keçirir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, hər il oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq AMB növbəti il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini prezidentə təqdim edir, dekabrın 31-dək isə ictimaiyyətə açıqlayır. Bu zaman AMB cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunları və qarşıdakı il üçün pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini,

onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir. Bu məqsədlə hər il AMB "Pul siyasətinin əsas istiqamətləri" adlı sənəd hazırlayır.

Pul-kredit siyasətinin aşağıdakı özünə məxsus vəzifələri vardır:

1. qiymətlərin səviyyəsinin sabitləşdirilməsi, inflyasiyanın qarşısının alınması;
2. daxili və xarici bazarda milli valyutanın kursunun və alıcılıq qabiliyyətinin sabitləşdirilməsi;
3. pul tədavülünün sabitliyinin təmin edilməsi;
4. bank sistemi vasitəsi ilə pula tələb-təklifin tənzimlənməsi [19. səh. 275-276].

Pul-kredit siyasətinin əsas mahiyyətini dövlətin pul kütləsini tənzimləməklə, ona müdaxilələr etməklə makroiqtisadi səviyyədə qiymətlərin sabitliyinə çalışması təşkil edir. Mərkəzi Bankın başlıca vəzifəsi biri inflyasiyanın səviyyəsinin aşağı saxlanılması və qiymət sabitliyinin təmin edilməsidir. Mərkəzi Banklar qiymət sabitliyini təmin etmək üçün həyata keçirdikləri pul-kredit siyasətləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır [88, səh.17]. Pul- kredit siyasəti isə kifayət qədər mürəkkəb mexanizmə malik olduğundan onun hansı şəkildə qiymət sabitliyini təmin etdiyini aydınlaşdırmaq da çətinləşir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti yüksək səviyyədə pul-kredit siyasətinin vəziyyətindən asılıdır. Mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən sərt və yumşaq kredit siyasətləri fərqləndirilir. Yumşaq pul siyasəti dedikdə tələbin canlandırılmasına və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına yönəldilmiş pul siyasəti nəzərdə tutulur. Yumşaq pul siyasəti yeridərkən Mərkəzi Bank verdiyi kreditlər üzrə faiz dərəcələrini aşağı salır, qiymətli kağızlar alaraq dövriyyəyə pul buraxır, banklara daha çox kreditlər verir, milli valyutanın məzənnəsinin ucuzlaşmasına şərait yaradır.

Sərt pul siyasəti inflyasiyanın məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş siyasətdir. Sərt pul siyasəti yeridərkən Mərkəzi Bank verdiyi kreditlər üzrə faiz dərəcələrini yüksəldir, malik olduğu qiymətli kağızları sataraq dövriyyədəki pulu azaldır, milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır, banklara kredit verilməsini məhdudlaşdırır.

Yumşaq pul siyasəti inflyasiya tempinin artım tempini sürətləndirməklə yanaşı, həm də inflyasiya səviyyəsinin dəyişkən xarakterli olmasına səbəb olur. Eləcə də, inflyasiya səviyyəsinin gözlənilməz artımı borc verənlərinə əleyhinə işləyir və nəticədə bazarda borc vasitələrinin də azalması baş verir. İnflyasiya səviyyəsindəki gözlənilməz azalmalar isə əksinə borc verənlərin lehinə işləyən faktordur. Bununla da bankların borc portfelinin keyfiyyəti aşağı düşür, onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və hətta iflaslara da səbəb ola bilər [82, səh.5].

Sərt pul siyasəti inflyasiyanın azalmasına və uyğun olaraq faiz dərəcələrinin də aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə depozitlərin səviyyəsində azalma müşahidə olunur ki, bu da başqa bir maliyyə qeyri-sabitliyinə yol açır. Sərt pul siyasətinin işə yaramadığı və real faizlərin davamlı olaraq artmağa davam etdiyi bir vəziyyətdə maliyyə qeyri-sabitliyi qaçınılmazdır. Sərt və yumşaq pul siyasətlərindən birinin seçilməsini təmin edəcək dəqiq şərtlər mövcud deyildir. Ona görə də pul siyasəti və maliyyə sabilliyi arasında əlaqənin dəqiq şəkildə analiz edilməsi vacibdir [87, səh.97].

Mərkəzi banklar pul siyasətinin iki formada həyata keçirirlər: tənzimləyici funksiyasını istifadə edərək birbaşa və ya pul yaratma funksiyasından istifadə edərək isə dolaylı yolla pul bazarındakı vəziyyətə təsir edir. Birbaşa pul siyasəti alətləri ilə mərkəzi banklar faiz dərəcələrinə və ya depozit və kredit səviyyəsinə məhdudiyətlər qoyaraq müdaxilə edir və maliyyə institutlarının balanslarını hədəf alır.

Dolaylı pul siyasəti alətləri bazarda tələb-təklif səviyyəsinə təsir etməyə çalışır və əsas hədəf mərkəzi bankların balanslarıdır. Mərkəzi banklar iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün birbaşa pul siyasətindən çox nadir hallarda istifadə edir. Daha çox istifadə etdiyi isə dolaylı pul siyasətidir. Dolaylı pul siyasəti vaistələri birbaşa pul siyasəti vaistələrinə nəzərən, biraz daha yumşaq bir siyasətdir.

AMB valyuta kursunun tənzimlənməsində də bazar əməliyyatından istifadə edir. Bunun üçün onun zəruri valyuta ehtiyatına malik olması lazımdır. Əgər xarici valyutanın təklifi artırsa, bu milli valyutanın möhkəmlənməsi, milli valyutanın möhkəmlənməsi isə ölkənin ixrac potensialına mənfi təsir ilə nəticələnir. Belə olan

halda, AMB valyuta alışını həyata keçirərək bazardakı nisbəti birincinin xeyrinə dəyişməyə çalışır. Əks proses baş verdikdə, yəni xarici valyutanın təklifi azaldıqda milli valyutanın ucuzlaşması, bununla da ölkədə maliyyə sabitliyinin pozulması, əhalinin real gəlirlərinin azalması, inflyasiya təhlükəsi meydana gəlir. Buna görə də AMB bazara xarici valuta çıxarmağa başlayır.

2005-2013 illər ərzində manatın məzənnəsinin dəyişməsi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. Bu cədvələ əsasən həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin manatın sabitliyinə təsirini təhlil edək.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında manatın məzənnəsi
(ilin axırına, milli valyutaya düşən, manat)

Xarici valyuta	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1ABŞ dolları	0,92	0,87	0,84	0,8	0,8	0,8	0,79	0,78	0,78
1Avstraliya dolları	0,67	0,69	0,74	0,55	0,71	0,81	0,80	0,81	0,69
1Avro (yuro)	1,09	1,14	1,23	1,13	1,15	1,06	1,02	1,03	1,08
100 İran rialı	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
1 İsveç kronu	0,12	0,13	0,13	0,1	0,11	0,12	0,11	0,12	0,12
1 Kanada dolları	0,79	0,75	0,86	0,66	0,76	0,8	0,77	0,78	0,73
1 Kuveyt dinarı	3,10	3,01	3,09	2,90	2,8	2,83	2,82	2,78	2,78
1 Norvec kronu	0,14	0,14	0,15	0,11	0,14	0,14	0,13	0,14	0,13
1Yeni Türk lirəsi	0,68	0,61	0,72	0,53	0,53	0,51	0,41	0,44	0,36
100 Belarus rublu	0,04	0,04	0,04	0,04	0,03	0,03	0,01	0,01	0,01
1 Qırğız somu	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02
100Qazaxıstan tengesi	0,69	0,70	0,70	0,66	0,54	0,54	0,54	0,51	0,01
1 Gürcü larisi	0,52	0,51	0,53	0,48	0,47	0,45	0,47	0,47	0,45
1 Moldova leyi	0,07	0,07	0,07	0,08	0,07	0,07	0,07	0,06	0,06
100 Rusiya rublu	3,19	3,30	3,44	2,72	2,66	2,63	2,45	2,58	2,41
1Ukrayna qrivnası	0,18	0,17	0,17	0,11	0,1	0,1	0,1	0,09	0,1

MƏNBƏ: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
(stat.gov.az)

Göründüyü kimi 2005-ci ildən 2008-ci ilədək manat məzənnəsi ABŞ dollarına nəzərən artmışdır, 2008-2010-cu illər arası isə manatın məzənnəsi ABŞ dollarına nəzərən sabit qalmışdır.

2014 ci ilin axırına və 2015-ci ilin əvvəlinə manatın məzənnəsi aşağıdakı kimi olmuşdur.

Tarix: 2014-12-22	Manat
1 Avro	0.9602
1 ABŞ dolları	0.7844
1 Rusiya rublu	0.0135
Tarix: 2015-02-23	Manat
1 Avro	1.1950
1 ABŞ dolları	1.0500
1 Rusiya rublu	0.0170

MƏNBƏ : www.cbar.az

2012, 2013 və 2014- ci illərdə də manatın məzənnəsi ABŞ dollarına nəzərən sabit qalmışdır, 2014- ci ildə də 1 ABŞ dolları 0,78 AZN olmuşdur. 2013-cü ildə AMB milli valyutanın məzənnəsini qorumaq üçün valyuta bazarında \$2 mlrd. 457 mln. məbləğində xarici valyuta alıb. 2013-cü ildə manat ABŞ dollarına nisbətə 0,06% möhkəmlənib.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) milli valyutanın məzənnəsini qorumaq üçün 2014-cü ilin I yarısında valyuta bazarında \$967,4 mln. məbləğində xarici valyuta alıb ki, bu da ötən ilin birinci yarısının göstəricisi ilə müqayisədə 20% azdır. Bu barədə AMB-nin 2014-cü ilin yanvar-iyun ayları üzrə pul siyasəti icmalında deyilir.

Sənəddə vurğulanır ki, bu tədbirlər nəticəsində hesabat dövründə manatın ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi cəmi 0,03% möhkəmlənib. Milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyi ölkədə makroiqtisadi mühitə və maliyyə sektorunun sabitliyinə müsbət təsir göstərib.

2015-ci ilin əvvəlinə manatın məzənnəsi avro və dollara nəzərən kəskin sürətdə aşağı düşmüşdür. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 21 fevral 2015-ci il tarixli qərarı ilə 1ABŞ dollarının rəsmi məzənnəsi 1.05 AZN səviyyəsində müəyyən edilib.

Mərkəzi Bankdan verilən məlumata görə, bu qərar milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə əlavə stimullar yaratmaq, onun beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini və ixrac potensialını daha da gücləndirmək, bu əsasda tədiyə balansının və ölkənin beynəlxalq ödəmə qabiliyyətinin strateji dayanıqlığını təmin etmək məqsədilə qəbul edilib. Manatın məzənnəsinin korreksiyası həmçinin xarici ticarət tərəfdaşımız olan əksər ölkələrin milli valyutalarının son dövrlərdə əhəmiyyətli ucuzlaşmasının milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərinə mənfi təsirlərini neytrallaşdırmağa yönəlib.

Pul-kredit sferasının mövcud vəziyyətini isə pul bazarı, pula məcmu tələb, məcmu pul təklifi, kredit bazarı, valyuta bazarı və digər bu kimi amillər səciyyələndirir. Bu baxımdan hökumətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutan və pul-kredit tənzimlənməsinin əsas təminedicisi olan Mərkəzi bankın qarşısında duran əsas vəzifə bu parametrləri iqtisadi inkişafın davamlılığı və makroiqtisadi sabitlik baxımından yolverilən səviyyədə saxlamaq və tənzimləməkdir. Məlum məsələdir ki, pul təklifi zəruri səviyyədən çox artarsa, bu inflyasiyaya gətirib çıxarar, əksinə azalarsa, bu deflyasiyaya səbəb olar. Bunların hər ikisi iqtisadi inkişaf üçün zərərliyə. Bir sözlə, pul bazarında təkliflə inflyasiya arasında düz mütənasiblik mövcuddur. Bu mütənasiblikdə isə elə bir nöqtə mövcuddur ki, bu halda müşahidə edilən inflyasiya tempi iqtisadi inkişaf üçün yolverilən və zəruridir. AMB məhz bu nöqtəyə uyğun pul təklifi formalaşdırmalıdır.

Pul kütləsinin artımı ÜDM-in artım tempini üstələdiyi halda inflyasiyanın güclənməsinə gətirib çıxarır. Buna görə ÜDM –in artım tempi ilə pul kütləsinin artım tempi uyğunlaşmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün bazarın tənzimlənməsində müxtəlif alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlərə misal kimi AMB tərəfindən faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsini, açıq bazarda əməliyyatların aparılmasını, kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsini, depozit

əməliyyatları, bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasını və digər əməliyyatları göstərmək olar.

AMB qiymətli kağızlar bazarında alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirir. Bu fəaliyyətlərin də əsas məqsədi pul bazarına zəruri təsir etməkdir. Açıq bazar əməliyyatları adlanan bu cür əməliyyatlar AMB-nin tədavüldəki pul kütləsini azaltmaq və ya çoxaltmaq üçün apardığı əməliyyatdır. Qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdiyi ölkələrdə mərkəzi bankların pul-kredit tənzimlənməsində açıq bazar əməliyyatları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əgər mərkəzi bank qiymətli kağızları bazarda satırsa və kommersiya bankları bunu alırsa, belə olan halda bankların kredit vermə imkanları azalır. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatda pul təklifinin azalmasına imkan verir. Bununla yanaşı, kredit üçün vəsait azaldığına görə, kreditlər üzrə faizlər artır. Əks halda, yəni açıq bazarda kommersiya banklarından qiymətli kağızların geri alınması ilə banklara əlavə likvidlik verilir. Banklara kredit bazarında canlanma və pul kütləsində artım müşahidə edilir. Bu proses borc faizinin azalması və iqtisadi fəaliyyətin stimullaşması üçün əsasə çevrilir.

Əsas pul-kredit siyasəti alətləri ilə yanaşı, AMB maliyyə aktivlərinin yenidən nizamlanması da həyata keçirə bilər. O cümlədən, kassa ehtiyatları ilə depozitlər arasında nisbət, likvid aktivlərlə depozitlər arasında nisbət, səhmdar kapitalı ilə borclar arasında nisbət və s. aid edilir. Bu nisbətləri AMB müəyyən edə və ona nəzarət həyata keçirə bilər.

AMB kommersiya bankları üçün kredit limitləri də müəyyənləşdirir. Belə limitlər iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üzrə müəyyən edilir. Məsələn, AMB kommersiya bankları qarşısında kreditlərin real sektora, yaxud real sektora yönəldilən kreditlərin nə qədər hissəsinin kənd təsərrüfatına verilmə limitini təyin edə bilər və s.

AMB-nin pul-kredit siyasətinin "məcburi ehtiyat normaları" aləti əsasən kredit resurslarından istifadənin tənzimlənməsində istifadə edilir. Bu, həm də bank sektorunda risklərin idarə edilməsi üçün əla vasitədir. "Məcburi ehtiyat normaları" qaydasına əsasən, AMB kommersiya banklarını onların resurslarının müəyyən faizini mərkəzi bankın hesabında "dondurulmuş" vəziyyətdə saxlamağa məcbur edir.

Banklar bu vəsaitlərdən kredit kimi istifadə edə bilmir. Deməli, mərkəzi bank məcburi ehtiyat normasını yüksəltdikdə bank kreditləri və pul kütləsi azalır, bankların borcları üzrə faizlər yüksəlir. Bu məcburi normanın azaldılması isə banklara əlavə likvidlik verməklə kreditlərin və pul kütləsinin genişlənməsinə, bazar faizinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Mərkəzi Banklar tərəfindən məcburi ehtiyat normaları aşağıdakı prinsiplər əsasında müəyyən edilir:

- məcburi ehtiyat normasına bağlı ehtiyatların likvidlik səviyyəsi;
- ehtiyata bağlı öhdəliklərin həcmi;
- öhdəliklərin müddəti
- öhdəliklərin məxsus olduğu valyuta növü
- öhdəliklərin kimə məxsus olması
- bankların növü[75, səh.39].

AMB-nin fəaliyyətinin və onun pul-kredit siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də bank sisteminin inkişaf etdirilməsi, bu sektorda risklərin azaldılması, likvidliyin yüksəldilməsi, bankların pul yaratma kimi keyfiyyət göstəricisinin daha da artırılmasıdır.

Makromaliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə həm strateji, həm də cari dövrün tələbatına uyğun gələn iqtisadi məqsədlər seçilməli və onlar bir-biri ilə uzlaşdırılmalıdır. Makromaliyyə sabitliyi büdcə-vergi və pul-kredit siyasətlərinin dövrü olaraq səmərəli tətbiqindən asılıdır. İqtisadiyyatın müasir mərhələsində dövlətin büdcə-vergi siyasəti, pul-kredit siyasəti stimullaşdırıcı xarakter daşmalı və iqtisadi artımı təmin etməlidir.

İqtisadi təhlilə əsasən demək olar ki, Azərbaycanda səmərəli şəkildə tətbiq olunan büdcə-vergi, pul-kredit siyasəti ölkədə qismən büdcə tarazlığını, manatın məzənnəsinin sabitliyini, pulun sabit dövriyyəsinə təmin etmiş və nəticədə ölkədə uzunmüddət maliyyə sabitliyinin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin, son dövrlərdə dünya maliyyə böhranı Azərbaycana da öz təsirini göstərmişdir. Maliyyə sabitliyinin qismən pozulmasına səbəb olmuşdur.

2.2. Makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasında xarici iqtisadi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının beynəlxalq təsərrüfat miqyasında inteqrasiyasının sürətləndirilməsinin əsas şərtidir. Ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlarına qoşularaq bu yolla öz istehsal güclərini, istehsalın səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində isə əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar.

Xarici İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi qarşılıqlı əlaqədədir. Xarici iqtisadi əlaqələr ölkənin iqtisadi inkişafının mühüm amillərindən biri hesab olunur. Belə ki, iqtisadi inkişaf maliyyə sabitliyi təmin olunmadan əldə oluna bilməz. Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşdırılması iqtisadi artıma, maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə, makroiqtisadi göstəricilərin inkişafına zəmin yaradan bir vasitədir [28, səh.287].

Dünya ölkələrindən heç biri öz inkişafını xarici ölkələrdən təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilmədiyinə görə öz aralarında beynəlxalq və regional səviyyədə iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışırlar. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi siyasətini artıq özü müəyyən etməyə başlamışdır.

Maliyyə sabitliyinin əsas göstəricilərindən biri isə tədiyyə balansının və xarici ticarət balansının kəsirlik səviyyəsidir. Tədiyyə balansı, ölkələrin müəyyən bir dövr ərzində xarici iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin vəziyyətini əks etdirir. Bir ölkənin tədiyyə balansındakı tarazlıq və ya qeyri-tarazlıq halları, o ölkənin beynəlxalq ödəniş qabiliyyətini, iqtisadi və maliyyə etibarını göstərir.

Bir sıra təməl iqtisadi dəyişən tədiyyə balansı ilə sıx əlaqəlidir: milli gəlir və məşğulluq səviyyəsi; inkişaf tempi; valyuta kursları; inflyasiya səviyyəsi; gəlir bölgüsü və xarici borclar.

Tədiyyə balansı ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin mədaxil və məxaric formasında valyuta ilə ifadə olunmuş dəyəridir. Başqa sözlə tədiyyə balansı beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi nəticəsində milli iqtisadiyyata daxil olan və

xaricə çıxarılan valyuta vəsaitləri arasında nisbəti müəyyən edir. Tədiyə balansı 3 hissədən ibarətdir: cari əməliyyatlar balansı; kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansı; ehtiyat aktivləri.

Cari əməliyyatlar balansı malların və xidmətlərin idxalı və ixracının, faktor gəlirlərinin mədaxili və məxaricinin, habelə cari transfertlərin ümumi saldosunu özündə ehtiva edir:

İdxal – xaricdən ölkəyə gətirilən məhsulların dəyəridir. İxrac – ölkə ərazisindən satılmaq üçün xaricə çıxarılan məhsulların dəyəridir. İdxal və ixrac arasındakı fərqə xarici ticarət saldosu deyilir.

Xidmətlər balansı nəqliyyat, sığorta, rabitə, beynəlxalq turizm, maliyyə, tikinti, elmi-texniki və istehsal təcrübəsinin mübadiləsi və s. xidmət növləri üzrə ölkənin valyuta gəlirləri və ödənişləri arasındakı nisbəti müəyyən edir.

Faktor gəlirləri kimi xaricdə işləyən ölkə vətəndaşlarının qazanları, habelə yerli investorun xaricdə qoyduğu kapitalla görə əldə etdiyi gəlirlər də cari əməliyyatlar balansında öz əksini tapır.

Cari transfertlərə humanitar yardımlar, xarici dövlətlərin rəsmi orqanlarından alınan əvəzsiz maliyyə yardımları, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları, texniki yardımlar, alimentlər və s. daxildir.

Kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansı müxtəlif formalarda ölkəyə gələn və ölkədən gedən kapitalın balansını əks etdirir. Birbaşa və portfel investisiyalar, dövlətin və özəl sektorun xarici borcunun dəyişimi tədiyə balansının bu bölməsində öz əksini tapır.

Ticarət, xidmətlər və transfertlər balansının məcmusu tədiyə balansının saldosunu verir. Tədiyə balansının və kapitalın hərəkəti balansının saldosu ilə valyuta ehtiyatlarındakı dəyişikliklərin məbləğinin cəmi həmişə sıfıra bərabər olur.

Tədiyə balansı faiz, transfert ödəmələri, idxal-ixrac və həmçinin ölkənin ümumi milli məhsulu və ümumi daxili məhsul ilə sıx əlaqədardır. ÜDM xərclər metodu ilə hesablanan zaman idxal və ixrac da nəzərə alınır.

Tədiyyə balansındakı qeyri-tarazlığı aşağıdakı düstura əsasən müəyyən etmək olar.

$$\mathbf{B = B_c + B_k = \Delta R}$$

B- Tədiyyə balansındakı qeyri-tarazlıq

B_c - Cari əməliyyatlar balansı

B_k- Kapital hesabı balansı

ΔR- Rəsmi ehtiyatlar hesabındakı dəyişmə

Tədiyyə balansının tarazlığının pozulma səbəbləri: ölkədə həyata keçirilən xərc artırıcı siyasətlər; inkişaf tempinin nisbi olaraq yüksəldilməsi; texnoloji gerilik və iqtisadiyyatın idarə olunmasındakı gerilik səbəbilə rəqabətin və ixracatın azalması, bəzi xammallar baxımından xaricdən asılılığın hədsiz dərəcədə olması; ölkədəki seçimlərin xarici mallar lehində dəyişməsi, iqtisadi dalğalanma; valyuta spekulyası və maliyyə krizləri.

Tədiyyə balansının tarazlığına nail olmaq üçün düzgün xarici iqtisadi siyasət seçilməlidir. Xarici iqtisadi siyasət dedikdə, digər ölkələrlə iqtisadi münasibətlər sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi razılaşdırılmış tədbirlərin məcmusu nəzərdə tutulur və bu siyasət xarici ticarəti, beynəlxalq elmi-texniki və mədəni əlaqələri, birgə proqramların həyata keçirilməsini, xarici kapitalın cəlbini əhatə edir. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti ölkənini ümumi iqtisadi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla onun bütün cəhətlərini və əlamətlərinin özündə əks etdirir.

Azərbaycanın müstəqillik qazanması onun həm qonşu ölkələrlə, həm də dünya dövlətləri ilə iqtisadi, həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin artmasına təkan verdi. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində keçmişdə mövcud olmuş bir sıra əlaqələrin itirilməsi səbəbindən iqtisadiyyatın bütün sferalarında böhran prosesləri nəzərə çarpmağa başladı. Hətta təkcə Azərbaycan yox, bütün keçmiş sovet ölkələri çətinliklərlə üzləşməli oldu. Çünki, iqtisadiyyatının birdən-birə bir iqtisadi sistemdən digərinə keçməsi heç də asan proses deyil. Buna nail olmaq üçün iqtisadiyyatda bir sıra islahatlar aparılmalı və onun strukturu müasirləşdirilməli idi.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin 2 yanaşması var: azad ticarət və ya proteksionizm. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində azad ticarət prinsipləri üstünlük təşkil etsə də, hazırda getdikcə hər iki yanaşmanın optimal nisbətindən istifadəyə çalışılır.

Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinə nail olmaq üçün həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasət aşağıdakıları əhatə etməlidir:

1. maliyyə sabitliyi və sabit maliyyə sisteminin yaradılması;
2. milli ixracatçıların bir çox növ məhsullar üzrə dünya bazarlarında köklü mövqə əldə etmələri üçün aktiv struktur siyasəti;
3. ixracatçılar üçün güclü dövlət dəstəyinin təmin edilməsi;
4. xarici kapitalın cəlbinin aktivləşdirilməsi üçün sahibkarlıq mühitinin təkmilləşdirilməsi.

Tədiyə balansının tənzimlənməsi nəzarətini həyata keçirən orqanlardan biri Mərkəzi Bankdır. Dövlət bir neçə metodla tədiyə balansını tənzim edir. Bu metodlardan birbaşa nəzarət (idxal, ixrac, gömrük nəzarəti, pul köçürmələri, investisiyalar və s. üzərində nəzarət), deflyasiya (inflyasiya ilə mübarizə) valyutanın mübadilə kursunun dəyişməsi və s. göstərmək olar.

Dövlət həmçinin pul-kredit bazarına təsir vasitəsi və ölkənin tədiyə qabiliyyətinin möhkəmlənməsi amili kimi valyuta tənzimlənməsindən geniş istifadə edir. Bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi, maliyyə bazarı inkişaf etdikcə dövlət öz monetar məqsədlərinə daha çox qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar aparmaq hesabına nail olmağa üstünlük verir.

Daxil olan pul, ödəmələrdən artıq olduqda tədiyə balansı aktiv, əski olduqda isə passiv adlanır. Tədiyə balansının passiv qalığı adətən, öz valyuta hesabına, ya da xarici istiqraz, kreditlərin və idxal edilmiş xarici kapitalın köməyi ilə ödənilir.

Tədiyə balansının göstəriciləri ölkənin real tədiyə qabiliyyətini göstərməklə yanaşı, həm də həmin ölkənin xarici dövlətlərdən nə dərəcədə asılı olduğunu göstərir. Xarici ölkələrdən asılılıq isə makromaliyyə sabitliyə öz təsirini göstərir.

Tədiyə balansı ölkənin makroiqtisadi durumunun qiymətləndirilməsi, ölkəyə və ölkədən əmtəə, kapital, valyuta, xidmət axınlarının izlənməsi baxımından son dərəcə vacib iqtisadi vasitədir.

2013-cü ilin yekunlarına görə, cari əməliyyat hesablarının profisiti 12,3 milyard dollar təşkil edib. Bu rəqəm 2012-ci ilin müvafiq dövrünün göstəricisi ilə müqayisədə 17,22 faiz azalıb. O cümlədən, həmin dövrdə neft-qaz sektorunun cari əməliyyat hesablarının profisiti 22,1 milyard dollar olub.

Neft-qaz sektorunun cari əməliyyat hesablarının profisiti qeyri-neft sektorunun cari əməliyyat hesablarının 9,8 milyard dollar həcmində kəsirini tam ödəyir.

Tədiyyə balansının ümumi profisiti 20,48 faiz azalaraq 3,84 milyard dollar olub. Sektorlar üzrə tədiyyə balansının təhlili göstərdi ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2013-cü ildə də neft-qaz sektorunda xarici iqtisadi əməliyyatlar müsbət saldoya, qeyri-neft sektorunda isə mənfi saldoya malik olub.

2013-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 42,9 milyard manat, xarici ticarət balansının müsbət saldosu isə 20,6 milyard dollar təşkil edib.

2014-cü ilin I yarısının yekunlarına əsasən, cari əməliyyat hesablarının profisiti 6,4 milyard dollar təşkil edib. Bu rəqəm 2013-cü ilin müvafiq dövrünün göstəricisi ilə müqayisədə 4,5 faiz azalıb. O cümlədən, həmin dövrdə neft-qaz sektorunun cari əməliyyat hesablarının profisiti 10,3 milyard dollar olub.

Neft-qaz sektorunun cari əməliyyat hesablarının profisiti qeyri-neft sektorunun cari əməliyyat hesablarının 3,9 milyard dollar həcmində kəsirini tam ödəyir.

Tədiyyə balansının ümumi profisiti ötən ilin eyni dövrünə nisbətən 1,88 dəfə artaraq 4,4 milyard dollar olub.

Sektorlar üzrə tədiyə balansının təhlili göstərir ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2014-cü ilin yanvar-iyun ayında da neft-qaz sektorunda xarici iqtisadi əməliyyatlar müsbət saldoya, qeyri-neft sektorunda isə mənfi saldoya malik olub.

2014-cü ilin I yarısında xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 20,1 milyard dollar, xarici ticarət balansının müsbət saldosu isə 11,1 milyard dollar təşkil edib.

2009-cu ilin böhranından sonra cari əməliyyatlar hesabında ən aşağı müsbət saldo 2014-cü ildə qeydə alınıb - 10.4 milyard dollar. 2010-2013-cü illər aralığında bu göstərici 12.3-17.1 milyard intervalında dəyişib. 2014-cü il üzrə tədiyyə balansının ümumi saldosu +4.2 milyard dollar təşkil edib.

Xarici neft şirkətlərinin mənfəət neftindən əldə etdikləri və ölkədən çıxardıqları vəsait təxminən 2.5 milyard dollar olub - bu, 2013-cü ildəkindən 1.9 milyard dollar azdır. Öz növbəsində xaricilərin ölkə iqtisadiyyatını qoyduğu investisiyalar üzrə repatriasiya (geriçəkim) 3.6 milyard dollar olub.

Vətəndaşlarımıza xaricdən təxminən 1.7 milyard dollar pul göndərişləri olub - bu 2013-ə nisbətən 130 milyon dollar çoxdu. Azərbaycan vətəndaşları xaric səfərlərdə (həm turist, həm işgüzar) 3 milyard dollardan çox xərcləyib, amma xaricilərin Azərbaycanda xərcləmələri təxminən 2.4 milyard dollar olub.

Xaricilərin Azərbaycanda göstərdiyi tikinti xidmətlərinin dəyəri 3.9 milyard dolları aşıb, amma Azərbaycan biznesinin xaricdə göstərdiyi tikinti xidmətləri cəmi 67 milyon dollar olub - fərq 60 dəfədi.

Azərbaycana 2014-cü ildə 8 milyard dollardan çox birbaşa xarici investisiya yatırılıb ki, bunun 84%-i neft sektoruna gedib. 2014-cü ildə Azərbaycana 1.5 milyard kredit xətti vasitəsilə valyuta vəsaiti daxil olub. Bundan 423.5 milyon dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlər, 449.4 milyon dolları bankların aldığı borclar, 671 milyon isə dövlət zəmanəti olmadan müəssisə və şirkətlərin aldığı borclar olub. Diqqətçəkən məqam budur ki, müəssisə və şirkətlərin dövlət zəmanəti olmadan aldığı borcların həcmi 2013-cü ilə nisbətən 2 dəfə artıb.

Neftin qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində cari əməliyyatlar hesabının ümumi saldosu 2 milyard dollardan çox azalmışdır. Azərbaycanın tədiyyə balansının mənfəi saldoya keçməsi təhlükəsi var. Bu da maliyyə sabitliyinə pozulmasına öz təsirini göstərə bilər.

Xarici ticarət balansının tədiyyə balansının mühüm tərkib hissəsi olmaqla maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına təsir göstərən amillərdəndir. Maliyyə sabitliyinin təmin olunması əsas göstəricilərindən biri xarici ticarət balansının kəsirlilik səviyyəsidir.

Xarici ticarət balansını ölkənin xaricdən asılılığını müəyyən etməyə imkan verir. İxrac və idxalın səviyyəsi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsir edir.

Əgər idxal həcmi ixracdan çox olarsa bu zaman xarici ticarət balansını mənfi olur, və iqtisadiyyatda mütləq qeyri-sabitlik vəziyyətinin olmasına şərait yaradır. İxracın həcmi idxaldan çox olarsa xarici ticarət balansını müsbət olur və iqtisadiyyatda mütləq sabitlik vəziyyətinin olmasına şərait yaradır. İdxal və ixrac bərabər olması isə normal iqtisadi sabitlik vəziyyətinin olmasına şərait yaradır.

Bazar münasibətlərinin formalaşdırıldığı hazırkı mərhələdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi strategiyasının mühüm istiqamətlərini onun ixrac imkanlarının artırılması, tək ixrac deyil, həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxılması təşkil edir və bütün bu proseslər isə ölkənin maliyyə durumunun yaxşılaşması, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsi üçün şərait yaradır[28, səh.287].

Xarici ticarət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də ixracın stimullaşdırılması siyasətidir. Azərbaycanda fikrimizcə, ixracın stimullaşdırılmasının bir neçə metodundan istifadə etmək məqsədəuyğun olardı:

1. vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
2. xarici ticarət ilə əlaqədar olan sahələrdə məqsədli investisiya proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
3. ixracın stimullaşdırılmasında lizinq mühüm rol oynaya bilər;
4. ixracı stimullaşdırmaq üçün istehsalçılara dövlət yardımlarının verilməsi.
5. ixrac-idxal əməliyyatlarının kreditləşdirilməsinin həyata keçirilməsi üçün güclü kredit təşkilatlarının yaradılması;
6. azad iqtisadi zonaların bir növü olan xüsusi ixracyönümlü və elmi-texniki zonaların yaradılması.

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin tərkibində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ölkəmizdə yeni istehsal sahələrində buraxılan məhsullar daxili bazarda satılan analoji xarici malları tədricən sıxışdırıb çıxarmış,

hətta bəzi hallarda ixraca da yönəldilmişdir. Bu da son nəticədə daxili bazarın idxaldan asılılığının azaldılmasına imkan yaradır.

Azərbaycanda ixracın böyük bir qismini neft, neft məhsulları və qazın satışı təşkil etsə də, xarici ticarətdə qeyri-neft sektorunun payı getdikcə artır. Bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardan biri Nazirlər Kabinetinin 8 fevral 2011-ci il tarixli qərarı ilə “2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsidir. Həmin planda qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, ixrac malları istehsalının stimullaşdırılması, ixracın infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, keyfiyyət nəzarət sisteminin gücləndirilməsi kimi vacib məsələlər öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Sumqayıtda Sənaye Parkının yaradılması, Gəncədə isə hazırda bu istiqamətdə işlərin aparılması rəqabətədavamlı və elmtutumlu istehsalın təmin edilməsi, başqa sözlə, qeyri-neft sektorunun inkişafı, o cümlədən qeyri-neft ixracının artırılması məqsədi daşıyır.

İxrac məhsulları arasında xam neft, neft məhsulları, təbii qaz, meyvə-tərəvəz, bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, idxal məhsulları arasında qida məhsulları, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, maşın, mexanizm, elektrik avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri və onların hissələri üstünlük təşkil etmişdir.

İdxal olunan mallarda isə nəqliyyat vasitələri və onların hissələri, elektrotexnika avadanlığı, quru, ərzaq malları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hava və su nəqliyyatı vasitələri, mebel və onun hissələri, kimya sənayesi məhsulları, əczacılıq məhsulları üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanın iqtisadi gücünü göstərən daha bir məqam ölkənin elektrik enerjisi sferasında da əsas ixracatçı statusunu daşımağa başlamasıdır. Ölkənin elektrik enerjisi satışını və mübadiləsini həyata keçirdiyi ölkələr - Rusiya, İran, Gürcüstan və Türkiyədir.

Azərbaycan dövləti son illər ayrı-ayrı ölkələrlə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir. Artıq bu sahədə müsbət nəticələr əldə edilmiş, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün yeni istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Əvvəllər Azərbaycanın əsas ticarət partnyorlarını MDB ölkələri təşkil edirdisə, indi bu nisbət Avropa Birliyi ölkələrinin xeyrinə dəyişib. MDB ölkələri arasında Azərbaycanla ən çox ticarət dövriyyəsinə malik olan ölkə Rusiya Federasiyasıdır. Bu ölkənin Azərbaycanın ticarət dövriyyəsindəki payı 50%-dir. Digər MDB ölkələri ilə müqayisədə Rusiyanın daha böyük üstünlüyə malik olmasının səbəbi bu ölkənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üçün böyük bazara sahib olmasıdır. Azərbaycanla Rusiya arasında keçmişdə mövcud olmuş iqtisadi-ticari əlaqələr də bu dövriyyənin artmasında başlıca rol oynayır.

Son dövrlərdə, xüsusilə xarici neft şirkətlərinin Azərbaycanın neft sektoruna iri həcmli investisiyalarından sonra ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində Avropa Birliyi ölkələrinin rolu artmağa başlayıb. Bu tendensiya Bakı- Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin işə düşməsindən sonra xüsusilə nəzərə çarpır.

Azərbaycan Avropa Birliyi, ABŞ, Norveç, Kanada, Türkiyə, İsveçrə və Yaponiyanın Ümumiləşdirilmiş Preferensiyalar Sisteminə qoşulmuşdur ki, bu da Azərbaycan malların bu bazarlara rüsumsuz və ya aşağı rüsumlarla daxil olmasına imkan verir. Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikası Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Moldova, Belarus, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan ilə Sərbəst ticarət haqqında Saziş imzalamışdır. Yalnız Rusiya və Qazaxıstan ilə imzalanmış sazişlərdə spirtli içkilər və tütün məmulatları sərbəst ticarət rejimindən istisna edilmişdir.

Xarici ticarət dövriyyəsində İtaliya, Rusiya, Fransa, ABŞ, Almaniya, Türkiyənin xüsusi çəkisinin böyük olduğu müşahidə olunur. Belə ki, 2011-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 26,4%-i İtaliya, 12,8%-i Fransa, 7,8%-i Rusiya, 6,7%-i ABŞ 4,8 %-i Türkiyə, 4% Ukrayna, 3,8%-i isə Almaniya ilə olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsində ixracatda 35.2%-lə İtaliya, idxalda isə 16.8%-lə Rusiya öndə durur.

2002-ci ildən başlanan yeni dövr maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsi nəticəsində sosial - iqtisadi inkişafın dayanıqlı xarakter alması, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün başa çatması və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutması xarici ticarət dövriyyəsinin yüksəlişinə səbəb olmuşdur.

Göstərici	1995	2000	2005	2011	2012	2013	2014
Xalis ixrac (mln.AZN)	-446.4	84.6	1257.3	16846.4	15156.5	12890.7	10070.1
İxrac (mln.AZN)	693.2	1895.3	7881.8	29388.3	29000.3	28169.3	25537.5
İdxal (mln.AZN)	1139.6	1810.7	6624.5	12541.9	13843.8	15278.6	15467.4
Xalis ixracın ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	-20.9	1.8	10.0	32.3	27.7	22.2	17.1
İxracın ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	32.5	40.2	62.9	56.4	53.0	48.4	43.3
İdxalın ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	53.4	38.4	52.9	24.1	25.3	26.3	26.2

Cədvəl www.stat.gov.az internet saytının statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

1995-ci ildə xarici ticarət balansı mənfi -446.4 mln manat olmuşdur, 2000-ci ildə isə 84.6 mln manat olmuş, 1995- ci illə müqayisədə 361.8 mln manat artmışdır.

2005-ci il ərzində ticarət əməliyyatları 137 ölkə aparılmışdır. İl ərzində 2102 adda mal ixrac, 5740 adda mal isə idxal olunmuş, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə müsbət saldo 1257.3 mln manat təşkil etmişdir.

2011-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 2010-cu illə müqayisədə 29,92% artmışdır. Ölkədən ixrac edilən malların həcmi 29,39 mlrd. manat təşkil edib ki, bu da 2010-cu ilin göstəricilərindən 24,39% çoxdur. İdxal həcmi isə 12.54 mlrd manata bərabər olmuşdur. Bu isə 2010-cu ilin göstəricisindən 47,81% artıq olmuşdur.

Ümumilikdə, 2011-ci ildə Azərbaycandan 2082 adda məhsul ixrac, 6233 adda məhsul isə idxal olunmuşdur. Əmtəə dövriyyəsində müsbət saldo 16,814 mlrd. manata bərabər olmuşdur.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2013-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının rezidentləri dünyanın 148 ölkəsinin hüquqi və fiziki şəxslərilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 102 ölkəyə əmtəə ixrac olunmuş, 140 ölkədən idxal olunmuşdur.

2013 –cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi 2012-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4 faiz artmışdır. Dövriyyənin 28.2 ixracın, 15.28 milyard manat idxalın payına düşmüş, nəticədə 12.9 milyard manatlıq müsbət saldo yaranmışdır.

2014-cü ilin yanvar-oktyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının rezidentləri dünyanın 146 ölkəsinin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 107 ölkəyə əmtəə ixrac olunmuş, 133 ölkədən idxal olunmuşdur. İxracın həcmi 25,5 milyard manat, idxalın həcmi 15, 5 milyard manat, xalis ixrac 10,1 milyard manat olmuşdur.

Cədvəldən görüldüyü kimi ixracın həcmində 2011-ci ilədək artım olsa da 2011-ci ildən sonrakı dövrdə azalma, baş vermişdir. Son dövrlərdə neftin qiymətinin aşağı düşməsi xarici ticarət balansının mənfi olmasına gətirib çıxara bilər. Bu da maliyyə sabitliyinin pozulmasına öz təsiri göstərəcəkdir.

2020-ci ilə qədər Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasında qeyri-neft sektorunun həcmnin adambaşına 1000 ABŞ dollarına və yaxud ümumilikdə 10 milyard dollara qədər artacağı hədəf olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, 2020-ci ildə ölkəmizin qeyri-neft ixracının ümumi idxala bərabər olacağı da proqnozlaşdırılır. Bu isə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində, neft hasilatının tükəndiyi dövrdə ticarət saldosundakı üstünlüyün qorunub saxlanmasında müsbət rol oynayacaq .

Milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin əsas göstəricilərindən biri ölkənin daxili və xarici borclanma səviyyəsidir. Hazırda inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir dövlət bu və ya digər məqsədlər üçün ölkədaxili və ölkəxarici mənbələrdən borc vəsaitləri cəlb edir ki, bu da dövlət borcu münasibətlərini formalaşdırır.

Azərbaycanın xarici borclarını əsasən dörd kateqoriya üzrə təsnifləşdirmək olar:

Birinci kateqoriyaya beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatlarına (BVF, DB, İİB, AYİB və s.) olan borclar daxildir.

İkinci qrup borclara rəsmi kreditorlar tərəfindən verilən borclar aiddir. Bu zaman Qərb ölkələrinin kommersiya bankları dövlət zəmanəti ilə kreditlər təqdim edirlər.

Üçüncü qrup borclara Qərb ölkələrinin kommersiya banklarının dövlət zəmanəti olmadan verdikləri kreditlər daxildir.

Dördüncü qrupa müxtəlif kommersiya strukturlarının əmtəə satışı və ya xidmət göstərilməsi ilə əlaqəli olan kreditləri aiddir.

Dövlətin cəlb etdiyi borc vəsaitlərinin bir qismi dövlət büdcəsinin boşluqlarına-büdcə kəsri və büdcənin kassa icrası zamanı meydana çıxan vəsait boşluqlarına yönəldilir.

Dövlət büdcəsi kəsrinin maliyyələşdirilməsində xarici kredit vəsaitlərindən istifadənin təkmilləşdirilməsi probleminin əsasında bir neçə amil durur ki, bunlardan biri də bu istiqamətli vəsaitlərin ümumi dövlət büdcəsi kəsriyə payı ilə bağlıdır.

Yüksək inkişaf səviyyəsinə malik dövlətlərdə dövlət büdcəsi kəsrinin əksər hissəsi (demək olar ki, bütünlüklə) daxili maliyyə-borc mənbələri hesabına ödənilir. Daxili borc mənbələri kifayət etmədikdə xarici borc mənbələrindən istifadə olunur.

Azərbaycanda fiskal ehtiyaclara yönəldilən birbaşa xarici kreditlər bir qayda olaraq büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsinə xidmət edir. Hazırda dövlət büdcəsi kəsrinin əsas hissəsi birbaşa xarici kreditlər hesabına maliyyələşdirilir ki, bu da həm müasir dünya təcrübəsi, həm də elmi nəzəri baxımdan məqbul hesab oluna bilməz.

Dünya praktikası göstərir ki, xarici borcun həcmi ÜDM-yə nisbəti 20-25%-i keçmirsə ölkənin maliyyə sabitliyi və iqtisadi artım üçün heç bir təhlükə təşkil etmir.

Lakin, xarici borcun həcmi ÜDM-yə nisbəti 50 %-i ötərsə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi şübhə altında qalır [40, səh.39]. Xarici borcun həcmi ixrac nisbəti isə 200-250%-i keçmirsə, xarici borca cari xidmətin həcmi isə ixracın 20-25%-dən çox deyilsə, onda xarici borc ölkənin iqtisadi artımı üçün heç bir təhlükə təşkil etmir.

Aşağıdakı cədvələ əsasən xarici dövlət borclarının həcmi, büdcə gəlirlərində, ÜDM-də xüsusi çəkisini və adambaşına düşən xarici borcu təhlil edək.

Azərbaycan Respublikasının xarici borc 1995-2014 illər üzrə təhlili

Göstərici (ilin axırına)	1995	2000	2005	2011	2012	2013	2014
Xarici borcun məbləği, mln. ABŞ dolları	294	1158	1650	4816,7	5708,4	4753,2	6380.7
ÜDM, mln. ABŞ dolları	2415,2	5272,7	13245	65952	68731	73560	75067
Xarici borcun ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	12,2	12,2	12,5	7.3	8.3	6.5	8.5
Büdcə gəlirləri, mln. ABŞ dolları	358,7	798,6	2172,7	19881.9	21997.8	24851.9	23458.2
Xarici borcun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi %	82,0	145,0	75,9	24,2	25,9	19,1	27,2
Əhalinin sayı (mln nəfər)	7,6	8,0	8.4	9.1	9.2	9.4	9.5
Adambaşına düşən xarici borc, ABŞ dolları	38,7	144,8	196,4	529.3	620.5	505.7	671.7

Cədvəl www.stat.gov.az və www.finance.gov.az internet saytının statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

1993-2004-cü illərdə ölkənin xarici borcu 26.7 dəfə artsa da, 2004-cü ilin yekunlarına görə, onun ÜDM-yə nisbəti 18.6%, ixraca nisbəti isə 43.9% olmuşdur. Hesabat dövründə adambaşına düşən xarici borcun həcmi 23.9 dəfə artaraq 2004-cü ildə 191 dollara çatmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasında ən yaxşı göstəricilərdən biridir.

Cədvələ əsasən deyə bilərik ki, 1995 ildən 2014-cü ilə qədər xarici borcun ümumi həcmi və adambaşına düşən həcmi artmışdır. Lakin xarici borcun ÜDM-də xüsusi çəkisi isə azalsada 2014-cü ildə artmışdır, əsasən 12-8 faiz arasında dəyişmişdir. Xarici borcun ÜDM-də xüsusi çəkisi 25-50% keçməmişdir. Xarici borclanma səviyyəsini normal hesab etmək olar. Xarici borcun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi azalsa da, 2014-ci ildə keçən ilə nisbətən artmışdır.

2013-cü ilin axırına Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu 4753.2 milyon manat, xarici dövlət borcunun Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) olan nisbəti

6.5 faiz təşkil edərək bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri bu sahədə də qabaqlamışdır. Bu nisbət Türkiyədə 36 faiz, Rusiyada 14.1 faiz, Gürcüstanda 32.9 faiz, Macarıstanda 79.8 faiz, Slovakiyada 34.3 faiz, Çexiyada 40.2 faiz olmuşdur.

Kredit vəsaitlərinin 8.1%-i 10 ilə qədər, 43,6%-i 10 ildən 20 ilə qədər, 48.3%-i isə 20 ildən artıq olan müddətə cəlb olunmuşdur. Xarici borc üzrə alınan kreditlərin valyuta tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur: XBH (Beynəlxalq Valyuta Fondunun Xüsusi Borcalma Hüquqları) - 11.7 faiz, valyutalar üzrə isə ABŞ dolları ilə – 47.1 faiz, avro – 28.8 faiz, yapon yeni – 9.5 faiz, digər valyutalar üzrə isə 2.9 faiz, o cümlədən BƏƏ dirhəmi, İslam dinarı, Səudiyyə rialı, Küveyt dinarı və İsveçrə frankı.

01 oktyabr 2014-cü il tarixinə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu 6,380.7 milyon ABŞ dolları (5,005.1 milyon manat), xarici dövlət borcunun Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) olan nisbəti 8.5 faiz təşkil etmişdir. Borc vəsaitlərinin 7.4%-i 10 ilə qədər, 61.3%-i 10 ildən 20 ilə qədər, 31.3%-i isə 20 ildən artıq olan müddətə cəlb olunmuşdur.

01 oktyabr 2014-cü il tarixi vəziyyətinə xarici borc üzrə alınan kreditlərin valyuta tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur: XBH (Beynəlxalq Valyuta Fondunun Xüsusi Borcalma Hüquqları) - 10.4 faiz, valyutalar üzrə isə ABŞ dolları ilə – 63.7 faiz, avro – 21.7 faiz, yapon yeni – 2.2 faiz, İslam dinarı – 0.8 faiz, Səudiyyə rialı – 0.5 faiz, BƏƏ dirhəmi – 0.5 faiz, Küveyt dinarı – 0.2 faiz.

Xarici borclanma səviyyəsi normadan aşağı olması nəticəsində ölkənin maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına öz mənfi təsirini göstərə bilməmişdir. Azərbaycanın xarici borcunun əksər hissəsini uzunmüddətli və aşağı faizli borclar təşkil edir ki, bu da çox müsbət haldır.

Son dövrlərdə dünya böhranı Azərbaycana öz təsiri göstərməyə başlayır. Azərbaycanın tədiyyə, xarici ticarət balansının mənfi saldoya keçməsi təhlükəsi var. Bu da maliyyə sabitliyinə pozulmasına öz təsirini göstərəcəkdir. Bunun üçün xarici iqtisadi siyasət, büdcə vergi və pul kredit siyasəti təkmilləşdirilməli, iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır.

2.3 Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsi ilə iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi

Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas göstərici iqtisadi artımdır. İqtisadi artımın parametrləri, onların inkişafı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində milli təsərrüfatların inkişafını xarakterizə etmək üçün istifadə olunur.

İqtisadi inkişaf dedikdə, iqtisadi artım, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri, həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətinin yüksəlməsi başa düşülür[32, səh.6]. İqtisadi artım, onun tempi, keyfiyyəti və digər göstəriciləri yalnız milli təsərrüfatın potensialından deyil, eyni zamanda xarici iqtisadi və xarici siyasi amillərdən asılıdır.

Makromaliyyə sabitliyi makroiqtisadi sabitliyinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla iqtisadi inkişafa səmərəli təsir göstərir, iqtisadi artımın obyektiv qanunauyğunluqları ilə müəyyən olunur. İqtisadi artım olmadan iqtisadi inkişafa nail olmaq olmaz. İqtisadi inkişaf anlayışının mahiyyəti iqtisadi artımdan başlayaraq özü təhlükəsizlik və sülh, ekologiya və sosial ədaləti daxil edən mürəkkəb kompleksli anlayışa qədər təkamül etmişdir[62, səh 165-166].

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemin xarakteri və quruluşunun, həyata keçirilən makroiqtisadi sabitləşmə siyasətinin fərqli cəhətlərinə baxmayaraq, onun bütün mərhələləri üçün əsas götürülən ümumi cəhət oxşardır. Belə ki, makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasında əsas məqsəd iqtisadi inkişafa nail olunması, iqtisadi artıma nail olunması və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Lakin, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə iqtisadi artım olmasa maliyyə sabitliyini təmin etmək çətinləşər. Deməli, makromaliyyə sabitliyi ilə iqtisadi artım qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqənin təmin olunmasının əsas vasitələri maliyyə münasibətləri, maliyyə siyasəti, məqsədli maliyyələşmə və daxilolmalardır. Makromaliyyə sabitliyi ilə iqtisadi artım qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması həmçinin daxili mənbələrdən əlavə xarici investisiyalardan səmərəli istifadə olunmasına da əsaslanır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində makroiqtisadi sabitləşmə əsasında davamlı iqtisadi artıma nail olunması, maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsünü, sosial sahədə müxtəlif əhali təbəqələrinin gəlirlərindəki kəskin qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılmasını tələb edir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi artım dedikdə, müəyyən dövrdə ictimai məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin iqtisadi artım qeyri-effektiv yollarla əldə oluna bilər. Belə ki, istehsalın artımına təbii resursların keyfiyyətinin azaldılması, onların qeyri-səmərəli istifadəsi, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, həyat səviyyəsinin aşağı salınması yolu ilə də nail olmaq olar. Lakin bu artım dayanıqsız və ümumiyyətlə arzuolunmayandır. Buna görə də iqtisadi artım o halda məna kəsb edir ki, o, sosial sabitlik və sosial səmərə ilə uyğunlaşır. Bu zaman iqtisadi artım istehsalın genişlənməsinə, istehsal xərclərinin azalmasına, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, təlabatların tam ödənilməsinə, işsizlik və yoxsulluğun azaldılmasına, təhsil və səhiyyənin yüksəldilməsinə və bu kimi nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb olur. Belə iqtisadiyyat effektiv iqtisadiyyat hesab olunur.

İqtisadi artım sürəti özlüyündə kifayət dərəcədə mürəkkəb anlayışdır və fərqli göstəricilər toplusu ilə ölçülə bilər. Onlar arasında ən universalı ÜDM-un artım tempidir [22, səh. 222]. İqtisadi artım dedikdə, ictimai məhsulun və istehsal amillərinin kəmiyyətə artımı, keyfiyyətə təkmilləşməsi baş düşülür. İqtisadi artım iki üsulla hesablanır:

1) Müəyyən müddətdə ümumi milli məhsulun (ÜMM) və ya ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımı kimi

2) Müəyyən müddətdə ÜDM-in və ya ÜMM-un adambaşına düşən həcminə görə müəyyən olunur. Hər iki üsul işləyə bilər. Məsələn, əgər diqqət mərkəzində hərbi-siyasi potensial problemdirə onda birinci üsul seçilir. Əksinə müxtəlif ölkələrin və regionların əhalisinin həyat səviyyəsi müqayisə olunursa ikinci üsul daha münasibdir. Məsələn, Azərbaycanın ÜDM-nun artım sürəti bir çox inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artım sürətindən yüksək olsa da həyat səviyyəimiz onlardan dəfələrcə geri qalır.

Adətən bu üsullardan hər hansı birindən istifadə edərək iqtisadi artım illik artım templəri ilə faizlə ölçülür. Məsələn, əgər ötən ildə ÜDM 100 mlrd dollar, cari ildə 110 mlrd dollar olubsa onda artım tempi : $(110-100) : 100 = 10\%$

İqtisadi artımın əhəmiyyəti bir sıra amillərlə izah olunur. Adambaşına düşən ictimai məhsulun artması həyat səviyyəsinin artımı deməkdir. İnkişaf edən iqtisadiyyat yeni təlabatları optimal şəkildə ödəməyə, ölkə daxilində eləcə də beynəlxalq səviyyədə sosial- iqtisadi problemləri həll etməyə, eləcə də yeni proqramların işlənməsi üçün daha böyük imkanlara malik olur. Real gəlirlərin artımı bütün ailələr üçün yeni imkanlar yaradır, məsələn, sakit istirahət, xaricdə təhsil, ikinci dərəcəli ehtiyacların ödənilməsi və s. Bununla yanaşı gəlirlərin artımı istehlakın mövcud səviyyəsi enmədən, investisiyalar və əmtəə istehsalı aşağı düşmədən yoxsulluq və ətraf mühitin çirklənməsi ilə mübarizə proqramlarının hazırlanmasına yeni imkanlar açır. İqtisadi artım resursların məhdudiyyəti probleminin həllini asanlaşdırır. Yuxarıda qeyd olunan problemi yumşaldaraq - istehsalın ixtisar olunmasından yaranan iqtisadi məhdudiyyətləri aradan qaldıraraq - iqtisadi artım cəmiyyətə qarşıya qoyulan məqsədi reallaşdırmağa və yeni iri həcmli proqramlar həyata keçirməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi artımı Milli Hesablar Sisteminin göstəricilərinə əsasən hesablanır. İqtisadi artımı hesablanmasında istifadə olunan başlıca statistik göstəricilər ölkədə il ərzində istehsal olunmuş ÜDM və ÜMM-dur. Bu göstəricilər iki metodla hesablanır: gəlir və xərc metodu. Xərc metodu ilə hesablandıqda ölkədə mövcud olan aşağıdakı xərc maddələri nəzərə alınır: əhalinin istehlak xərcləri, milli iqtisadiyyatdakı ümumi və xüsusi investisiyalar, əmtəə və xidmətlərin dövlət alqısı, xalis eksport (ixrac-idxal). Bütün bu göstəriciləri cəmləsək ölkənin ÜDM-i alınır. Gəlir metodunda isə ölkənin coğrafi ərazisində yerləşən bütün iqtisadi subyektlərin gəlirləri cəmlənir: əmək haqqı, faiz, mənfəət, dolayısı vergilər, renta.

Digər hesablama üsullarına alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) və Atlas metodu aiddir. AQP əsasən əmtəələrin daxilində və müqayisə aparılan ölkədəki (çox vaxt

ABŞ-dakı) qiymətlərin nisbəti ilə müəyyən edilir. Hesablama metodu aşağıdakı kimidir: bütün istehsal (və ya istehlak) əmtəə qruplarına və altqruplarına bölünür; altqruplarda müqayisə aparılan ölkələrdəki eyni malların qiymətləri ilə daxili qiymətlər əsasında ayrı-ayrılıqda valyuta nisbətləri tapılır; altqruplar üzrə orta “qiymət” indeksi müəyyən edilir; bu indeks əsasında əmtəə qrupları üzrə AQP hesablanır; əmtəə qrupları üzrə hesablanmış AQP əsasında ümumi AQP tapılaraq milli valyuta ilə ifadə olunmuş ÜDM əsasında hesablama aparılır. Bu metodla hesablanmış ÜDM mikroiqtsadi göstəricilərin real vəziyyətini əks etdirsə də, geniş əmtəə və xidmət çeşidlərinin olması, ölkələrdə əmtəə keyfiyyətinin müxtəlifliyi, etibarlı informasiya mənbəyinin olmaması AQP hesablayarkən problemlər yaradır. Ona görə də bu göstərici bir neçə ildən bir hesablanır.

Atlas metodu ilə hesablama Dünya Bankı tərəfindən müəyyən edilib və bankın bütün hesabatlarında milli gəlirin Atlas metodu ilə hesablanmış dəyəri əks olunur. Bu üsul aşağıdakı metodikaya əsaslanır:

$$e_t^* = \frac{1}{3} \left[e_{t-2} \left(\frac{p_t}{p_{t-2}} / \frac{p_t^{s\$}}{p_{t-2}^{s\$}} \right) + e_{t-1} \left(\frac{p_t}{p_{t-1}} / \frac{p_t^{s\$}}{p_{t-1}^{s\$}} \right) + e_1 \right]$$

$$Y_t^s = (Y_t \setminus N_t) \setminus e^*$$

Burada e_t^* - t ilində Atlas metodu ilə hesablanan milli valyutanın USD dolları ilə ifadə olunmuş qiyməti, e_t - t ilində milli valyutanın USD ilə ifadə olunmuş orta illik kursu, p_t - ÜDM-un deflyatoru, $p_t^{s\$}$ - t ilində USD dolları ilə ifadə olunmuş SDR deflyatoru, Y_t^s - t ilində Atlas metodu ilə hesablanmış adambaşına ÜDM-un USD dolları ilə ifadə olunmuş məbləği, Y_t - t ilində milli valyuta ilə ifadə olunmuş ÜDM, N_t - t ilində əhalinin orta sayını göstərir. Bu metodla hesablanan ÜDM və MG ölkədə hər hansı ildə və əvvəlki iki ildə milli valyuta məzənnəsi, ÜDM deflyatoru əsasında götürülən inflyasiya səviyyəsi və Yaponiya, Böyük Britaniya, ABŞ və avro zonasında inflyasiya səviyyəsi əsasında hesablanır. Göstərilən ölkələrdə inflyasiya

səviyyəsi SDR deflyatorunun dəyişməsinə göstərir, o, isə bu ölkələrin SDR ilə ifadə olunmuş ÜDM deflyatoru əsasında müəyyən edilir.

Hesablama metodundan asılı olmayaraq son nəticələr uyğun gəlməlidir. Əks halda deməli statistikada qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir.

İqtisadi artım müəyyən dövr ərzində ÜDM artımıdır. ÜDM isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi xərc və gəlir metodları ilə hesablanır. ÜDM-də gəlir və xərclər öz əksini tapdığı üçün büdcə kəsirinin səviyyəsi, dövlət borclarının ödəmə səviyyəsi, ixrac və idxalın səviyyəsi, investisiyaların həcmi və s. iqtisadi artıma təsir göstərir. Belə ki, ölkədə maliyyə sabitliyini təmin etmədən iqtisadi artıma nail olmaq olmaz.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi artıma təsirinin obyektiv əsası onun təkrar istehsal prosesi ilə geniş əlaqədə olması ilə şərtlənir. Geniş təkar istehsal prosesinin maliyyə resursları ilə təmin olunma siyasətinin iqtisadi artım tempinin sürətlənməsinin mühüm şərti kimi qəbul etmək olar. İqtisadi artıma gedən yol heç də yeni istehsal güclərinin yaradılmasından başlanmır. Yalnız mövcud istehsalın səmərəli surətdə reallaşması üçün şərait yaradılması sonrakı inkişaf üçün zəmin ola bilər.

İqtisadi artıma nail olunması istehsal amillərindən istifadə formasına görə, kəmiyyət və ya keyfiyyət artımına daha çox diqqət ayrılmasına görə iki tip üzrə təsnifləşdirilir. Bunlar 1) ekstensiv 2) intensiv tiptir.

Ekstensiv tip dedikdə, əvvəlki texniki vəsaitlər əsasında istehsal güclərinin artırılması nəzərdə tutulur. İstehsalın həcmi mövcud istehsal amillərinin, istifadə olunan resursların, işçi qüvvəsinin və s.-nin kəmiyyətini artırmaqla əldə olunur.

İntensiv tip dedikdə, istehsal gücünün texnika və texnologiyayı təkmilləşdirilməsi, əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə əldə olunması nəzərdə tutulur.

Lakin heç bir iqtisadiyyatda bu tiplərin yalnız biri mövcud olmur. Onlar adətən qarışıq halda mövcud olurlar ki, bu tip qarışıq (real) tip adlanır. Bu zaman istehsalın genişlənməsi istifadə olunan amillərin kəmiyyət artımı və texnikanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə əldə olunur. Hər bir tipin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır.

İqtisadi artım tempini artırmaqdan ötrü bu tiplərdən hansı birinin seçilməsi hər bir ölkənin ilk öncə inkişaf səviyyəsindən, maliyyə imkanlarından, elmi potensialından, resurs ehtiyatlarının həcmindən, iqtisadi-siyasi vəziyyətindən asılıdır. Bunun üçün seçim etməzdən əvvəl göstərilən amillər gözdən keçirilməli, hər bir ölkəyə uyğun istiqamət seçilməlidir.

Ölkədə iqtisadi artımı təmin etmək və insanların maddi rifahını yaxşılaşdırmağın əsas amili sabitlikdir[28, səh.21]. Ölkənin iqtisadi tənəzzüldən tərəqqiyə keçməsi əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir göstərmiş və sonrakı inkişaf üçün maliyyə nəticələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə 2005-ci ildən 2015-ci ilədək MDB ölkələri üzrə ÜDM-in həcmi milyard dollarla verilmişdir. Bu cədvələ əsasən Azərbaycan ilə digər MDB ölkələrinin iqtisadi artımını müqayisə edək.

ÜDM-in həcmi milyard dollar

Ölkələr	2005	2006	2007	2008	2009
Azərbaycan	13,245	20,982	33,050	48,852	44,291
Ermənistan	4,900	6,384	9,206	11,662	8,648
Rusiya	764,001	989,931	1299,705	1660,844	1222,644
Ukrayna	86,142	107,753	142,719	179,992	117,227
Moldova	2,988	3,408	4,402	6,055	5,439
Belarus	30,210	36,962	45,276	60,763	49,209
Gürcüstan	6,411	7,762	10,172	12,799	10,767
Qazaxıstan	57,124	81,004	104,850	133,442	115,309
Qırğızıstan	2,460	2,834,	3,803	5,140	4,690
Özbəkistan	14,307	17,030	22,311	27,934	32,816
Tacikistan	2,312	2,830	3,719	5,161	4,979

MƏNBƏ: www.worldbank.org

2005-2009 illər ərzində Azərbaycanda ÜDM həcmində artım baş vermişdir. Lakin, 2009-cu ildə keçən ilə nisbətən ÜDM-in həcmi 4,561 milyard dollar azalmışdır. 2005-2009 illər ərzində ÜDM-in həcminə görə MDB ölkələri içərisində

Rusiya I yeri tutur. II yeri isə Ukrayna tutur. 2009-cu ildə Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 44,291 milyard dollar, Rusiyada isə 1222,644 milyard dollar olmuşdur. Azərbaycan Rusiyadan təqribən 30 dəfə geri qalmışdır.

Lakin bu illər ərzində Azərbaycan ÜDM-in həcminə görə Ermənistanı qabaqlamışdır. Azərbaycanda Ermənistandan ÜDM-in həcmi təqribən 2005-cı ildə 3 dəfə; 2006-cı ildə 3 dəfə; 2007-ci ildə 4 dəfə; 2008-ci ildə 4 dəfə, 2009-cu ildə 6 dəfə çox olmuşdur.

ÜDM-in həcmi milyard dollar

Ölkələr	2010	2011	2012	2013
Azərbaycan	52,903	65,952	68,731	73,560
Ermənistan	9,260	10,142	9,958	10,432
Rusiya	1524,916	1904,793	2017,471	2096,777
Ukrayna	136,419	163,422	176,603	177,431
Moldova	5,812	7,016	7,285	7,970
Belarus	55,221	59,735	63,615	71,710
Gürcüstan	11,639	14,435	15,846	16,140
Qazaxıstan	148,047	188,049	203,517	231,876
Qırğızıstan	4,794	6,198	6,605	7,226
Özbəkistan	39,332	45,324	51,183	56,796
Tacikistan	5,642,	6,523	7,633	8,508

MƏNBƏ: www.worldbank.org

2010-2013 illər ərzində MDB ölkələri içərisində ÜDM-in həcminə görə I yeri Rusiya tutur. Qazaxıstan Ukraynanı qabaqlayaraq MDB ölkələri içərisində ÜDM-in həcminə II yeri tutmuşdur.

2010-cu ildə ÜDM-in həcmi Azərbaycanda 52,903 milyard dollar, Rusiyada 1524,916 milyard dollar, Ermənistanda 9,260 milyard dollar olmuşdur. Azərbaycanda ÜDM həcmi Rusiyadan təqribən 30 dəfə az, Ermənistandan isə 6 dəfə çoxdur. 2011-ci ildə ÜDM-in həcmi Azərbaycanda 65,952 milyard dollar, Rusiyada 1904,793 milyard dollar, Ermənistanda isə 10,142 milyarda dollar olmuşdur. ÜDM-in həcmi

təqribən Rusiyadan 30 dəfə az, Ermənistandan isə 7 dəfə çoxdur. 2012-ci ildə yenə ÜDM həcminə görə Rusiyadan təqribən 30 dəfə geri qalmış Azərbaycanda ÜDM həcmi Ermənistandan 7 dəfə çox olmuşdur.

Dünya Bankı məlumatlarına görə 2013-cü il üçün ÜDM həcmi görə 16.8 trilyon dollara çatan ABŞ I yer tutmuşdur. Müvafiq olaraq 9.2 trilyon dollarlıq ÜDM həcmi görə Çin 2-ci, Yaponiya 4.9 trilyon dollarla 3-cü, Almaniya isə 3.6 trilyon dollarla 4-cü sırada olmuşdur. ÜDM həcmi 2.1 trilyon dollar olan şimal qonşumuz Rusiya siyahıda 8-ci yerdədir. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Braziliya ÜDM-in həcminə görə (2.2 trilyon dollar) siyahıda Rusiyadan önə keçərək 7-ci pillədə yer almışdı

Öz növbəsində Rusiya keçmiş SSRİ respublikaları arasında bu göstəricilərə görə böyük fərqlə liderdir. Rusiyadan 224.4 milyard dollarla Qazaxıstan geri qalmışdır. Bütövlükdə isə 2013-ci il üzrə Qazaxıstan dünya ölkələri arasında 45-ci olmuş və göstəriciləri baxımından orta səviyyəli ölkələri qabaqlamışdır. ÜDM-in həcminə görə Qazaxıstandan Ukrayna 177.4 milyard dollar geri qalır. Rusiyanın göstəricilərindən təxminən 30 dəfə geri qalan Azərbaycan 73.6 milyard dollarla postsovet məkanı ölkələri arasında 4-cü, ümumi siyahıda isə 67-ci sırada olmuşdur.

Ermənistan keçmiş sovet respublikaları arasında ən aşağı göstəriciyə malikdir (10.4 milyard dollar) və ÜDM həcminə görə dünyada 135-ci yerdədir. Bu baxımdan Azərbaycan və Ermənistan ÜDM-ini müqayisə etsək, Azərbaycanın Ermənistanı 7 dəfə qabaqladığının şahidi olarıq. Ermənistan və Gürcüstanın birlikdə olan ÜDM-nin həcmi Azərbaycanın özünün ÜDM-nin 35%-i həcmindədir. Türkiyə 17-ci yerdə qərarlaşmışdır. Bu ölkədə ÜDM-in həcmi 820.2 milyard dollardır. Digər qonşumuz İran İslam Respublikası 32-ci sırada olmuşdur – 368.9 milyard dollar, Tuvalu isə 38.1 milyon ÜDM həcmi ilə axırıncı sırada yer almışdır.

ÜDM-in dünya üzrə həcmi 2013-cü ildə 74.9 trilyon dollar olub. Bu, 2012-ci illə müqayisədə təqribən 2 trilyon dollar artım deməkdir. Ümumilikdə ÜDM göstəricisi ölkə iqtisadiyyatlarının durumunu göstərən iqtisadi indekslərdən biridir. Hər ölkədə adambaşına düşən ÜDM (AQP) həmin ölkədə yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin

əsas göstəricilərindən sayılır. Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 2010-cu ildə 5,842.8 ABŞ dolları, 2011-ci ildə 7,189.7 ABŞ dolları, 2012-ci ildə 7,393.8 ABŞ dolları, 7,811.8 ABŞ dolları, 2013-cü ildə isə 8 min dollara yaxın olmuşdur (7 min 912 ABŞ dolları).

Aşağıdakı cədvəldə 1995-2014 illər ərzində ÜDM həcmi, ÜDM-in əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən artım sürəti, adambaşına düşən ÜDM-in həcmi verilmişdir.

<i>Göstərici</i>	1995	2000	2005	2011	2012	2013	2014
ÜDM (mln.AZN)	2133.8	4718.1	12522.5	52082.0	54743.7	58182.0	58977.8
ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən artım sürəti, %	88.2	111.1	126.4	100.1	102.2	105.8	102.8
ÜDM-in real artım tempi, %	–	11,1	26,4	0,1	2,2	5.8	2,8
Adambaşına düşən ÜDM həcmi (AZN)	280.8	589.8	1490.7	5723.3	5950.4	6207.3	6264.1

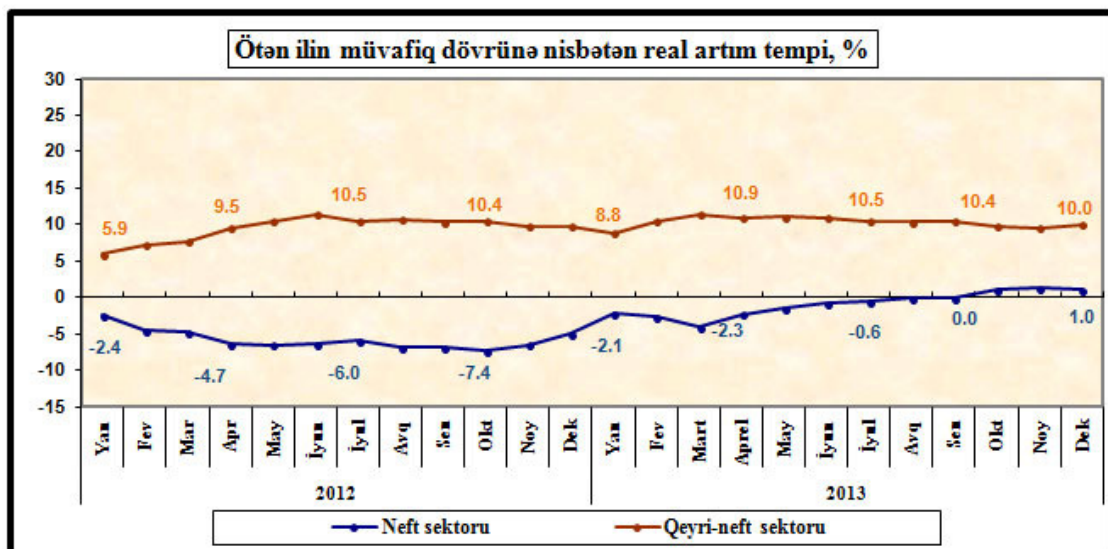
Cədvəl www.stat.gov.az internet saytının statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi ÜDM-in həcmi, adambaşına düşən həcmi artmışdır. Göstərilmiş illər ərzində ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən artım sürəti, real artım tempi ən az 2011 –ci ildə olmuşdur (0,1%). ÜDM-in real artım tempi ən yüksək 2006 və 2007-ci illərdə olmuşdur (2006-cı ildə 34,5%; 2007-ci ildə 25%).

Azərbaycanda iqtisadi artımın bərpasının ilk illəri, 1995-cı ilin ikinci yarısı və 1997-ci ilin əvvəllərindən etibarən, ÜDM-in artım sürəti ilə büdcə xərclərinin artım sürəti arasında asılılıq müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1997- 2004-cü illər, ÜDM-in zəif artım sürəti şəraitində, dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də payı, orta hesabla 16,7%; 2006-2012-ci illər, ÜDM-in artımının sürətləndiyi illərdə isə - 27,4% təşkil etmişdir

2013 və 2014-ci illər üzrə iqtisadi artım göstəricilərini, iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasını təhlil edək.

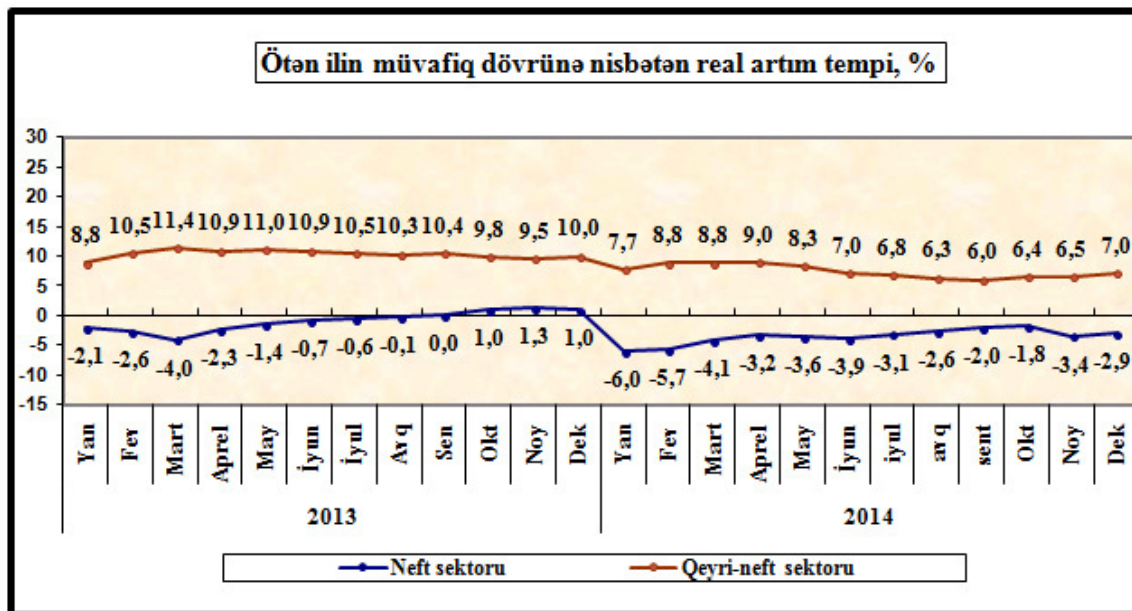
MƏNBƏ: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Və Sənaye Nazirliyi.
economy.gov.az

2013-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 5.8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 58,2 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6207.3 manat təşkil etmişdir.

Neft-qaz sektoru üzrə 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən 1.0% artım qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 43.4% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 10.0% (2012-ci ildə: 9.7%) artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə rabitə sahəsi 10.7%, nəqliyyat sahəsi 6.3%, tikinti sahəsi 23.0%, kənd təsərrüfatı 4.9%, ticarət sahəsi isə 9.9% artmışdır. 2013-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17872.1 mln. manat və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 15.1% çox əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 76.7%-ni daxili investisiyalar, 23.3%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2013-cü ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 13047.3 milyon manatı (73.0%-i) qeyri-neft bölməsinin, 4824.8 milyon manatı (27.0%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2013-cü ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 30.0% artaraq

15245.3 mln. manat təşkil etmişdir (2012-ci ilin dekabr ayının 1-nə kredit qoyuluşlarının artımı 22.1% olmuşdur).

2014-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 2,8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 59,0 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6264.1 manat (7985.9 ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

MƏNBƏ: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Və Sənaye Nazirliyi.
economy.gov.az

Neft-qaz sektoru üzrə 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən 2.9% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 39.0% (2013-cü ildə: 42.9 %) təşkil etmişdir. 2014-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 7.0% artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə rabitə sahəsi 15.1%, nəqliyyat sahəsi 4.7%, tikinti sahəsi 9.1%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektoru 18.2%, ticarət sahəsi isə 10.0% artmışdır.

2014-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17615.8 mln. manat investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 72.3%-ni daxili investisiyalar, 27.7%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2014-cü ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 11651.6 milyon manatı (66.1%-i) qeyri-neft bölməsinin, 5964.2 milyon manatı

(33.9%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2014-cü ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin 1 dekabr tarixinə nisbətən 19.1% artaraq 18151.9 mln. manat təşkil etmişdir (2013-cü ilin dekabr ayının 1-nə kredit qoyuluşlarının artımı 30.0% olmuşdur).

Azərbaycanın əvvəlki illərdə əldə etdiyi iqtisadi artım göstəriciləri bilavasitə neft gəlirləri ilə bağlıdır. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığı azalmışdır. Neftdən asılılıq son bir neçə ildə neftin qiymətinin əvvəlki illərlə müqayisədə azalması, manatın sabitliyi üçün təhlükə törədə bilər. Bu da iqtisadi artıma mənfi təsir edə bilər. Neft gəlirlərinin ölkəyə axını Mərkəzi Bankı, manatın kəskin möhkəmlənməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə xarici valyutanın sterilizasiyasını həyata keçirməyə məcbur edir. Bu isə manatın emissiyasını artıraraq ölkədə inflyasiyanı stimulaşdırır.

Neftin qiymətinin azalması hətta son dövrdə manatın məzənnəsi kəskin sürətdə aşağı düşməsinə səbəb oldu. Lakin, bunu qeyd etmək lazımdır ki, manatın məzənnəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsinə sadəcə neftin qiymətinin azalması bağlı deyil. Onun bir sıra başqa səbəbləri də vardır.

Neftdən gələn gəlirlərin əmək haqlarının artırılmasına, dövriyyəyə əlavə pul buraxılmasına, ümumiyyətlə, istehlaka yönəldilən vəsaitlərin həcmində artmasına istiqamətləndirilməsi də inflyasiyanın yaratma amillərini genişləndirir. Bu da qiymətlərin qalxmasına səbəb olur.

İqtisadi artımın səviyyəsi hər şəraitdə məşğulluğun artması və inflyasiyanın yüksəlməsi ilə müşahidə olunur[28, səh.20].

İqtisadiyyatımızın strukturunda müsbətə doğru yüksək dərəcədə irəliləmiş olmuşdur. Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkə üçün bu böyük nailiyyətdir. Bu da düzgün aparılmış maliyyə islahatlarının nəticəsidir. Əvvəlki dövrdə görülmüş və bundan sonra görülməli işlər, düzgün islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatımız tam şəkildə çoxşaxəli iqtisadiyyat kimi özünü göstərəcəkdir.

III FƏSİL. Azərbaycanca maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinin əsas istiqamətləri

3.1. Bütçə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi makromaliyyə sabitliyinin dayanıqlığının təmin olunmasında prioritet istiqamət kimi

Dövlətimiz öz milli iqtisadiyyatını yaratmaq, iqtisadi cəhətdən sərbəst olmaq və müstəqil inkişaf etmək vəzifəsini qarşısına qoymuşdur. Müasir Azərbaycan dövləti bu gün dinamik inkişaf yolu gedir və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərir.

2014-cü ildə milli iqtisadiyyatda dinamik inkişaf və şaxələnmə prosesləri davam etmiş, müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə ölkənin beynəlxalq reytingləri daha da yaxşılaşmışdır. Milli iqtisadiyyat qlobal gərginliyə və risklərə qarşı daha yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirmiş, iqtisadi artım davam etmişdir. Lakin dünya maliyyə böhranları makromaliyyə sabitliyinə, milli iqtisadi inkişafına getdikcə öz təsiri göstərir. 2015-ci il ərzində də dünya üzrə inkişaf meyilləri də nəzərə alınmaqla uzunmüddətli dövrdə ölkədə makroiqtisadi sabitlik qorunması, möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməsi vacibdir.

Makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və qorunub saxlanması əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. bütçə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
2. pul-kredit sisteminin dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması;
3. pul-kredit və bütçə-vergi siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi.

Makromaliyyə sabitliyi bütçə-vergi və pul-kredit siyasətlərinin dövrü olaraq səmərəli tətbiqindən asılıdır. Əgər iqtisadçılar iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərini heç olmasa bir il əvvəl qabaqcadan dəqiq görə bilmək imkanına malik ola bilsəydilər, hətta vaxt amillərini nəzərə almaqla fiskal və monetar siyasətin vasitələrinin istifadəsi heç bir etiraza rast gəlməzdi. Lakin tənəzzül və böhran xəbərdarlıqsız gəlir. Ən düzgün iqtisadi siyasət iqtisadi problemlər yarandıqca onları həll etməkdir[52, səh. 631].

Dövlət qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri makroiqtisadi sabitliyinin həm milli iqtisadiyyat, həm də regional səviyyədə təmin olunması və qorunub saxlanmasıdır. Lakin regional səviyyədə istehsalın qeyri-bərabər yerləşdirilməsi makroiqtisadi sabitliyin regional səviyyədə təmin edilməsinin qarşısını alır. Regional səviyyədə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün məqsəduyğun pul-kredit və büdcə-vergi siyasəti həyata keçirilməlidir.

Makromaliyyə sabitliyi möhkəmləndirmək üçün uzunmüddətli strategiya işlənilib hazırlanmalı və daima təkmilləşdirilməlidir. Büdcə strategiyasının və bütövlükdə dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin alternativ ideyalarının işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi tənzimlənmənin mühüm vasitəsi kimi, büdcə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında çoxvariantlılıq ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, büdcə layihələrinin başlıca çatışmazlığı məhz onların alternativsiz xarakter daşması ilə bağlıdır[39].

Büdcə gəlirlərinin həcm və quruluşunda baş verən dəyişikliklər digər sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasına ciddi təsir göstərir. Bu baxımda büdcə siyasətinin düzgün və səmərəli aparılması vacibdir.

İqtisadi təhlil nəticəsində büdcə-vergi siyasətində müşahidə olunmuş meyllər bunlardır: bu sahədə qanunvericiliyin hələ də lazımı səviyyədə olmaması; büdcə kəsinin, dövlət borcunun yol verilən səviyyədə olması; vergi dərəcələrinin və vergi yükünün azaldılması; vergidən yayınmalara qarşı ciddi mübarizə tədbirinin aparılmaması; ölkənin büdcə gəlirlərində vergilərin payının azaldılması; mənfəət vergisinin gəlirlərdə payının artırılması; büdcə gəlirlərində qeyri-neft sektorunun payının hələdə lazımı səviyyədə olmaması; büdcə gəlirlərində xarici ticarətdən əldə olunan vergilərin payının artırılması.

Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilməli əsas tədbirlər aşağıdakı prioritet istiqamətlərdə olmalıdır: büdcə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi; büdcə gəlirlərinin artırılması; büdcə xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi; dövlət borcunun idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Makro səviyyədə uzunmüddətli sabitləşməyə nail olmaq üçün milli iqtisadiyyatın xarakterinə uyğun iqtisadi inkişaf modeli seçilməlidir. Hər bir ölkənin özünə məxsus makroiqtisadi sabitləşmə proqramı olmalıdır.

2014-2017 sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının əsas məqsədi uzunmüddətli dövrdə makromaliyyə sabitliyini təmin edilməsinə şərait yaratmaqla iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və əhalinin layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Büdcə-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun müəyyənləşdirilməlidir. Büdcə- vergi siyasəti hansı məqsədlərdə və kimlər tərəfindən istifadə ediləcəyindən asılı olaraq milli iqtisadiyyatın stabilləşməsinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər.

2015-ci ildə maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində büdcə siyasətinin əsas prioritetləri aşağıdakılardır:

- Ümumi Daxili Məhsulda qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisini yüksəltmək;
- büdcə gəlirlərinin yığım əmsalını artırmaq;
- dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək;
- dövlət büdcəsi xərclərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- büdcə xərclərinin son nəticəyə əsaslanan məqsədli proqramlar əsasında tərtibi işini davam etdirmək;
- dövlət büdcəsi kəsinin maliyyələşdirmə strukturunun təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmək, qiymətli kağızlar bazarının daha da inkişaf etdirilməsi hesabına dövlət istiqrazlarının buraxılması yolu ilə dövlət büdcəsi kəsinin maliyyələşdirilməsinə üstünlük vermək;
- dövlət borclarının idarə olunmasında səmərəliliyi daha da artırmaq, dövlət zəmanəti ilə kreditlərin alınması və istifadəsinə, eləcə də təşkilatların maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək;

- dövlət torpaqlarının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalını artırmaq;
- dövlət rüsumu haqqında qanunvericiliyi təkmilləşdirmək;
- dövlət büdcəsindən müəssisə və təşkilatlara verilən maliyyə yardımlarının və transfertlərin istifadə mexanizmini təkmilləşdirmək
- dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturunu daha da təkmilləşdirməklə bu məqsəd üçün daxili maliyyə ehtiyatlarının daha çox cəlb edilməsinə üstünlük vermək, vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq son illər vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi xidmətinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığının müasir şəkildə qurulmasında çox mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu nailiyyətlərin konseptual əsasları vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma hallarına qarşı səmərəli mübarizənin təşkili və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından ibarət olmuşdur.

Eyni zamanda, bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması, ölkədə sahibkarlığın inkişafı və azad rəqabətin formalaşması vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin əsas prinsiplərindəndir.

Vergitutma sahəsində strateji məqsəd və hədəflərə nail olmaq üçün son dövrlərdə səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilmişdir. Vergi siyasəti əsasən dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinə, vergi nəzarətinin gücləndirilməsinə, vergi ödəyicilərinə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və vergi sistemində insan resurslarından istifadənin səmərəliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

2015-ci il və növbəti illərdə maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- vergi dərəcələrini təkmilləşdirmək, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması;
  - vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında partnyorluq münasibətlərinin genişləndirilməsi;
  - vergi inzibatçılığının, vergi nəzarətinin (kameral, səyyar vergi yoxlamaların təkmilləşdirilməsi
  - operativ vergi nəzarəti təkmilləşdirilməsi və elektron auditin, elektron ticarətə nəzarətin həyata keçirilməsi ilə vergidən yayınmaların aradan qaldırılması;
  - ümumi bəyannamə sisteminə keçidlə bağlı tədbirlərin təkmilləşdirilməsi;
  - müasir informasiya kommunikasiyalardan istifadə etməklə elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
  - vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, vergidən azadolmaların və vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi yolu ilə vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
  - vergi yükünün tədricən istehsaldan istehlaka keçirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması;
  - ƏDV-də güzəşt və imtiyazların aradan qaldırılması və onun dərəcələrinin differensiasiyasına keçilməsinin təmin edilməsi;
  - əmlak və torpaq vergilərinin bazasında daşınmaz əmlak vergisinin tətbiqi və tədricən bazar qiymətinə əsasən vergilərin hesablanıb tutulmasına keçidin təmin edilməsi;
  - beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və vergi qanunvericiliyinin beynəlxalq vergi sisteminə inteqrasiyasının daha da gücləndirilməsi.
- Aşağıdakı cədvəldə 2013 və 2014-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin faktiki göstəriciləri ilə 2015- cilin proqnoz göstəriciləri müqayisəli şəkildə verilmişdir.

<i>Göstərici</i>	2013	2014	2015	2015- ci illə müqayisə	
				2013	2014
ÜDM (mln.AZN)	58182.0	58977.8	61549.2	3367.2	2571.4
ÜDM-in real artım tempi, %	5.8	2.8	4,4	-1.4	1.6
Adambaşına düşən ÜDM həcmi (AZN)	6207.3	6264.1	6618.19	410.89	354.09
Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln.AZN)	19496.3	18400.6	19 438	-58.3	1037.4
Dövlət büdcəsinin gəlirləri ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	33.5	31.2	31,6	-1.9	0.4
Dövlət büdcəsinin xərcləri (mln.AZN)	19143.5	18699.3	21100	1956.5	2400.7
Dövlət büdcəsinin xərcləri ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	32.9	31.7	34,3	2.4	3.6
Büdcə kəsiri (mln.AZN)	352.8	298.7	1662	-1309.2	1363.3
Büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	0.6	0.5	2,8	2.2	2.3
Vergi daxilolmaları (mln.AZN)	7492.7	8177.5	7112.0	-380.7	-1065.5
Vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti %	12.9	13.9	11.55	-1.35	-2.35
Vergilərin gəlirlərdə payı %	38.4	44.4	36.59	-1.81	-7.81

Cədvəl www.stat.gov.az internet saytının statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

2015-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumi daxili məhsulun 35,5% həcmində olmaqla nominal ifadədə 19 milyard 438 milyon manat, dövlət büdcəsinin xərcləri isə ümumi daxili məhsulun 35,3%-i təşkil etməklə 21 milyard 100 milyon manat proqnozlaşdırılır. Nominal ifadədə dövlət büdcəsinin gəlirləri 19 milyard 438 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2014-cü ilin proqnozu ilə müqayisədə 1 milyard 54 milyon manat və ya 5,7% çoxdur.

“Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisini yüksəltmək, vergi daxilolmalarının yığım əmsalını artırmaq, vergi borclarının ləğv edilməsi və vergidən yayınmaların qarşısının alınması istiqamətində tədbirləri gücləndirmək, ölkənin şəhər və rayonları üzrə yerli gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması

istiqlamətində işləri növbəti illərdə də davam etdirmək prioritet vəzifələrdəndir”,-2015-ci ilin dövlət və icmal büdcələrinin layihələrinin təqdimatında deyilir.

Dövlət büdcəsinin kəsiri 1 milyard 662 milyon manat nəzərdə tutulur. Dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi qiymətli kağızların yerləşdirilməsindən, özəlləşdirmədən daxilolmalar, xarici qrantlar və dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabının qalığı hesabına həyata keçiriləcəkdir. 2015-ci ildə dövlət büdcəsi kəsirinin ÜDM-ə nisbəti 2,8 faiz təşkil edəcəkdir.

Kəsirin maliyyələşmə mənbələri (1 milyard 662 milyon manat) və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan ayrılan transfert (10 milyard 388 milyon manat) nəzərə alınmaqla, 2015-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri 21 milyard 100 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2013-cü ilin faktiki icra göstəricilərinə nisbətən 1 milyard 956,5 milyon manat və ya 10,2 faiz, 2014-cü illə müqayisədə isə 1 milyard 37 milyon manat və yaxud 5,2 faiz çoxdur.

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il icmal büdcəsinin gəlirləri 20 milyard 716,8 mln. manat, xərcləri 25 milyard 911 milyon manat proqnozlaşdırılır. 2014-cü illə müqayisədə icmal büdcəsinin gəlirləri 1 milyard 269,1 milyon manat və ya 5,8% az, xərcləri isə 1 milyard 467,1 milyon manat və ya 6,0 faiz çox nəzərdə tutulmuşdur. İcmal büdcənin tərkib hissəsi olan Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin xərcləri 3 milyard 56,3 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 127,8 milyon manat və ya 4,4 faiz çox, 2013-cü ilin faktiki icra göstəriciləri ilə müqayisədə 468 milyon manat və ya 18,1 faiz çoxdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun 2015-ci il büdcəsinin xərcləri 12 milyard 304,8 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 1 milyard 13 milyon manat və ya 9,0 faiz çoxdur.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə 7 milyard 112 milyon manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bunun da 4 milyard 812 mln. manatı və ya 67,7 faizi qeyri-neft sektorunun, 2 milyard 300 mln. manatı və ya 32,3 faizi isə neft sektorunun payına düşür.

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və qorunub saxlanması makro və mikro səviyyə iqtisadiyyatın düzgün qurulmasından asılıdır. Makromaliyyə sabitliyin möhkəmləndirilməsi və davamlı iqtisadi inkişaf sahibkarlığın inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək və əlverişli investisiya mühitini yaratmaq üçün vergi dərəcələri, vergi yükü yol verilən həddə olmalıdır. Vergi dərəcələrinin yüksək olması ölkəyə investisiya axınının qarşısını alır və nəticədə tədiyə balansının pozulmasına gətirib çıxarır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, vergi tutulmalarının səviyyəsi artdıqca iqtisadi artım tempi aşağı düşür. Əksinə vergi yükü azaldıqca həm mikro həm də makro səviyyədə iqtisadi inkişafa nail olmaq olar.

Cari il üzrə proqnoz məlumatına görə vergilərin ümumi həcmi, vergi yükü, vergilərin gəlirlərdə payı azalmışdır. Vergi yükü 20 %-dən, büdcə kəsiri 2-3 %-dən aşağı proqnozlaşdırılır. Yol verilən həddədir, büdcə-vergi sistemində sabit vəziyyət gözlənilir.

Lakin dövlət büdcəsinin əsas gəlirləri neft gəlirləri olduğundan son zamanlar da neftin qiymətinin aşağı düşməsi büdcə gəlirlərinə təsir edə bilər. Bunun üçün büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqaməti qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilməlidir. Əks halda proqnoz göstəriciləri özünü doğrultmaya bilər.

Bu gün Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Respublikada qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə strategiya iki əsas istiqamətdir:

- bu sektorda struktur islahatların aparılması ilə onun inkişafının dəstəklənməsi;
- neft gəlirlərin düzgün idarə olunması vasitəsilə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması.

Qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması strategiyası isə öz növbəsində bir çox kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. İlk növbədə qeyri-neft sektorunda biznesin daha da həvəsləndirilməsi, onun kreditləşdirilməsi mexanizmlərinin yaradılması və bu istiqamətdə neft gəlirlərindən fəal istifadə mühüm şərtidir. Digər tərəfdən, qeyri-neft sektorunda vergi dərəcələrinin neft sektoruna

nisbətən aşağı salınması, investisiyaların stimullaşdırılması, özəlləşdirilən müəssisələrdə texnoloji yeniliklərin həvəsləndirilməsi və bununla bağlı layihələrin kreditləşdirilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı ikinci strateji istiqamət isə neft bumu nəticəsində makroiqtisadi sabitlik üçün yarana biləcək təhlükələrin aradan qaldırılmasıdır. Burada əsas vəzifə milli valyutanın möhkəmlənməsi və inflyasiyanın normal səviyyədə saxlanmasıdır. Bizcə bu məqsədlə müvafiq dövlət siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- neft gəlirlərinin nəzərdə tutulmuş səviyyəsindən artıq hissəsinin yığım fondunda cəmləşdirilməsi, az olan hissəsinin isə həmin fondun vəsaiti ilə kompensasiya olunması;
- dövlət xərclərinin orta və uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına uyğun həyata keçirilməsi və onun kəskin artmasına yol verilməməsi;
- büdcə xərclərinin artırılması zamanı onun məcmu tələbin komponentlərinə ayrılıqda göstərdiyi təsir və təklifin strukturu ilə uyğunluğuna diqqət yetirilməsi;
- dövlət xərcləmələrinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi.

Tədqiqatlar göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlığın qeyri-neft sektorunda sürətləndirilməsi “Hollanda sindromu” ilə üzləşmiş bütün ölkələrdə iqtisadi artımın və məşğulluğun hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməklə həlledici rol oynamışdır. Bunun üçün kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət maliyyəsi hesabına dəstəklənməsi mühüm şərtlərdəndir. Bu mənada hal-hazırda Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına dövlətin müxtəlif forma və metodlarla maliyyə dəstəyinin artırılması təqdirə layiq haldır. Lakin, dövlət büdcəsindən bu məqsədlə ayrılan vəsaitin mövcud həcmi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının kompleks dəstəklənməsi baxımından kifayət deyildir. Dövlət vəsaitlərinin kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında səmərəli yerləşdirilməsi mexanizmində də çatışmamazlıqlar və problemlər mövcuddur. Bu baxımdan, məqsədli kreditlərin yerləşdirilməsi üzrə kommersiya banklarının

fəallığının artırılmasına, bu məqsədlə müxtəlif formada güzəşt tədbirlərinə ehtiyac duyulur.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı potensialının tam reallaşmasına yönəlmiş bütün tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ixracyönümlü və idxal əvəz etmə inkişaf strategiyalarının effektiv sintezinə imkan verən müvafiq iqtisadi mexanizmlərin işlənməsi və realizasiyası əsasında mümkündür. Belə ki, müvafiq modellərin əksəriyyəti ilkin olaraq xarici bazarlara texnoloji baxımdan sadə məhsulların çıxarılması ilə xarakterizə olunur. Həmin məhsulların əsas hissəsini yüngül sənaye malları təşkil edir. Sənayeləşmə prosesi dərinləşdikcə isə bu ölkələrin ixracı texniki baxımdan daha mürrəkkəb və kapitaltutumlu məhsullarla, o cümlədən istehsal təyinatlı məhsullar ilə zənginləşir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Azərbaycanda yerildiləcək müvafiq strategiyanın işlənməsində nəzərə alınmalıdır. Çünki, mövcud potensial, ölkədə sintez olunmuş modelin tətbiqi üçün imkanlar yaradır. Beləliklə, yaxın illər ərzində Azərbaycan hökuməti qarşısında ixracyönümlü və idxalı əvəz edən sahələrin dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşdırılması çərçivəsində inkişaf etdirilməsi kimi mühüm vəzifə dayanır.

3.2. Milli iqtisadiyyatın sabitliyinin möhkəmləndirilməsində pul –kredit siyasəti alətlərinin təsirinin gücləndirilməsi

Arxada qoyduğumuz 2014-cü ilin hər bir sahə üzrə yekunları da Azərbaycanın möhtəşəm uğurlarından, o cümlədən sosial-iqtisadi nailiyyətlərini davam etdirməsindən, dünyada artan nüfuzundan, regional iqtisadi məsələlərin həllində əvəzolunmaz iştirakından xəbər verir.

Ümumdünya İqtisadi Forumunun 2014-ci il sonu üçün hazırladığı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi”ndə respublikamız makroiqtisadi sabitlik indeksi üzrə dünyada ilk onluqda yer almışdır. Əsas makroiqtisadi göstəricilərdən sayılan inflyasiyanın birrəqəmli və aşağı səviyyəsinə görə Azərbaycan dünya ölkələrinə liderlik etməklə yanaşı, dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbətində görə 13-cü yeri tutmuşdur.

Pul-kredit siyasətinin əsas öhdəliklərindən biri iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdir. İqtisadi təhlilə əsasən demək olar ki, ölkədə aparılan düzgün pul-kredit siyasəti inflyasiyanın səviyyəsinin aşağı düşməsinə, ölkədə iqtisadi artımın yüksəlməsinə və iqtisadi inkişafa şərait yaradıb.

Lakin iqtisadiyyat daim bir xətt üzrə inkişaf etmir. Davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün makromaliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi vacibdir. İqtisadiyyatın uzunmüddətli sabit inkişafı pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

Qlobal risklərin milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə mənfi təsirlərini qabaqlayıcı rejimdə məhdudlaşdıran çevik makroiqtisadi tənzimləmənin həyata keçirilməsi vacib şərtidir. Bu baxımdan növbəti ildə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının davam etməsi və maliyyə dayanıqlığının təmin olunması üçün makroiqtisadi siyasətin bütün istiqamətlərinin daha güclü konsolidasiyası və koordinasiyası zəruridir.

Artıq postböhran dövrünün pul-kredit siyasətinin strategiyası da müəyyənləşdirilmişdir. Bu strategiyada 2 cəhət maraq doğurur:

1. dünya valyuta sisteminin perspektivlərinin nəzərə alınması;

2. milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi [23, səh.406].

Pul-kredit və büdcə-vergi siyasətinin hər hansı birinə üstünlük verilməsi düzgün deyildir. Makromaliyyə sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün mövcud şəraitə uyğun pul-kredit və büdcə-vergi strategiyası hazırlanmalı və səmərəli şəkildə həyata keçirilməlidir.

2015-ci ildə də Mərkəzi Bankın fəaliyyətində makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunması əsas hədəflərdəndir. Mərkəzi Bank pul-kredit siyasətini həyata keçirməklə ölkədə maliyyə sabitliyini təmin etməyə, onu qoruyub saxlamağa çalışır. Mərkəzi Bank qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır.

Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi və makromaliyyə vəziyyəti təhlil edilir, pul-kredit siyasətinin və bank sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri əks etdirilir. Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində inflyasiyanın səviyyəsinin azaldılması və manatın xarici dövrəli valyutalara nisbətən məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi kimi əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. qarşıdakı il üçün pul-kredit siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin, bunlara nail olmaq yollarının müəyyənəndirilməsi;
2. inflyasiyanın proqnozlaşdırılan səviyyəsinə nail olmaq üçün pul kütləsi həcmi və strukturunun tənzimlənməsi;
3. daxili aktivlərin və ehtiyat pulun maksimum və xarici ehtiyatların minimum səviyyəsinin təmin olunması tədbirləri;
4. ölkənin tədiyə qabiliyyətinin sabitliyi və valyuta bazarının tənzimlənməsi üçün valyuta ehtiyatlarının zəruri səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi;
5. həyata keçirilən pul-kredit siyasətinə uyğun olaraq bank işinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri.

Pul-kredit siyasəti yalnız makromaliyyə sabitliyi naminə deyil, istehsalın canlandırılması və sağlamlaşdırılmasına və bütövlükdə iqtisadi konyukturanın

yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir. Manatın sabitliyinin və inflyasiyanın cilovlanmasını təmin edən sərt pul-kredit siyasəti elə aparılmalıdır ki, bu siyasətin iqtisadiyyata olan mənfi təsirini minimuma endirmək mümkün olsun. Bu gün iqtisadi islahatları uğurla aparmaq üçün sabit manat və inflyasiyanın aşağı olması vacibdir. Buna nail olmaq üçün möhkəm iqtisadiyyata söykənən əsl maliyyə sabitliyi olan mikromaliyyə sabitliyinin yaradılması zəruridir. Bunun üçün pul-kredit siyasəti iqtisadi siyasətin digər blokları ilə əlaqə aparmalı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xidmət etməlidir.

Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır.

1. məzənnə sabitliyi;
2. ixracın stimullaşdırılması;
3. inflyasiyanın qarşısının alınması, aşağı təkrəqəmli inflyasiya səviyyəsinin qorunması;
4. qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi;
5. tədiyyə balansının tarazlığının qorunub saxlanması;
6. əlverişli investisiya mühitinin yaradılması.

Ölkə iqtisadiyyatının pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı labüd olaraq inflyasiya qarşı mübarizə ilə iqtisadi artımın stimullaşdırılması problemi arasında obyektiv ziddiyyət yaranır. Bu baxımdan pul-kredit siyasəti ən sıx şəkildə dövlətin investisiya maliyyə siyasəti ilə əlaqələndirilməli, vergi tənzimləmə sistemi ilə tamamlanmalıdır[25, səh.337].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi yüksək iqtisadi artım inflyasiyanın artmasına səbəb ola bilər. Yüksək iqtisadi artımı təmin etməklə inflyasiya səviyyəsini qorumaq üçün büdcə-vergi və pul-kredit siyasəti bir-biri ilə əlaqələndirilərək sistemli şəkildə həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur.

İqtisadi artım çevik pul siyasəti ilə dəstəkləklənməli, Mərkəzi Bank o cümlədən risklərin minimallaşdırılmasını, bank sektorunda maliyyə dayanıqlığının qorunmasını təmin etməlidir. Bank sektorunun maliyyə dərinliyinin artırılması və onun iqtisadi

artımda daha effektiv iştirakının stimullaşdırılması istiqamətində də fəaliyyət gücləndirilməlidir.

Dövlətin pul-kredit siyasətinin əsas xətti banklara olan etmadın artırılmasıdır. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, ortamüddətli dövrdə də bank sisteminə etmadın, sistemin dayanıqlığının, bank sektorunun iqtisadiyyatda maliyyə vasitəçisi rolunun dəstəklənməsi, iqtisadi subyektlərin bank sisteminə inamını qorumaq və daha da artırmaq mühüm prioritetlər olmalıdır. Bunun üçün bank sisteminin likvidliyinin adekvat səviyyədə saxlanması siyasəti davam etdirilməlidir.

2015-ci ildə ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, elektron ödəniş sistemlərindən daha fəal istifadə olunması, dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin nağdsız dövriyyə ilə əvəz edilməsi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir.

Regional bankçılığın inkişafı 2015-ci ildə də diqqətdə saxlanılacaq, kredit institutlarının regional şəbəkəsinin genişləndirilməsi təşviq olunacaqdır. Fiziki filial şəbəkəsi ilə yanaşı distansion bankçılıq mexanizmlərinin, o cümlədən, elektron bankçılıq alətlərinin inkişaf etdirilməsi mühüm prioritetlərdən olacaqdır.

Dövlət pul-kredit siyasəti vasitəsi ilə qiymət sabitliyinə, vayuta sabitliyinə, pul tədavülündə tarazlığa, xarici ticarət balansında, tədiyə balansında tarazlığa nail olmağa çalışır.

Beynəlxalq təcrübəyə görə inflyasiyanın birbaşa hədəflənməsi qiymət sabitliyini təmin etməyin ən effektiv çərçivəsidir. Mərkəzi Bankın faiz dərəcələri vasitəsilə məcmu tələbə, iqtisadi artıma və inflyasiyaya yüksək təsir imkanlarını nəzərdə tutan bu siyasət çərçivəsi inflyasiya gözləntilərini sabitləşdirir və makroiqtisadi şokların təsirlərini çevik neytrallaşdırmağa imkan verir. Bunun üçün müvafiq şərait formalaşdıqca (xarici valyuta mənbələrinin şaxələnməsi, maliyyə və kapital bazarlarının dərinləşməsi, bank sektorunun maliyyə dərinliyinin artması və s.) faiz dərəcəsiindən məcmu tələbə təsir edən operativ hədəf kimi istifadə olunması imkanları yaranacaqdır. İnflyasiyanın aşağı təkrəqəmli səviyyədə saxlanması pul siyasətinin əsas hədəfini təşkil edəcəkdir.

Pul siyasəti çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi zamanı son vaxtlar dünyada pul siyasəti dizaynında baş verən dəyişikliklər də nəzərə alınmalıdır. Son qlobal böhran göstərdi ki, mərkəzi banklar dayanıqlı iqtisadi inkişafı yalnız qiymət sabitliyi ilə dəstəkləməklə kifayətlənməməli, ümumi makroiqtisadi sabitliyə nail olmağa çalışmalıdırlar.

Manatın məzənnəsinin sabitliyi növbəti ildə mühüm prioritetlərdən biri olacaqdır. İqtisadi situasiyadan asılı olaraq iqtisadi artıma effektiv dəstək vermək üçün pul siyasətinin çevikliyi artırılacaqdır.

2015-ci ildə məzənnə siyasətini həyata keçirərkən Mərkəzi Bank makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, maliyyə sabitliyinin və qeyri-neft iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin qorunması kimi hədəfləri əsas götürəcəkdir. Manatın sabit məzənnəsi aşağı təkrəqəmli inflyasiya hədəfinə nail olunmasında, sosial rifahın və investisiya aktivliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq 2015-ci ildə manatın məzənnəsinin sabitliyi mühüm prioritetdir.

Məzənnə rejimi əsasən dəyişməz saxlanacağını hədəfləyirdi. Lakin əvvəlcədən müəyyən olunmuş strategiya, proqnoz göstəriciləri özünü doğrultmaya bilər. Son zamanlarda baş verən proseslər manatın məzənnəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsinə səbəb oldu. Mərkəzi Bank yumşaq valyuta siyasəti yeritməyə başladı.

2015-ci ildə iqtisadi artım 4,4 faiz, növbəti üç ildə isə orta illik iqtisadi artım 5 faiz proqnozlaşdırılır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun proqnozlarına əsasən dünya iqtisadiyyatının artım tempinin 2015-ci ildə isə 3,8 faiz təşkil edəcəyi gözlənilir.

Belə ki, qeyri-neft sektorunun 2015-ci ildə 8,2 faiz, növbəti üç ildə isə orta hesabla 7 faiz artacağı gözlənilir. Bu da “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının əsas hədəflərindən biri olan qeyri-neft sektorunun inkişafı göstəricisinin təmin olunması ilə nəticələnəcək.

Növbəti illərdə məqsədli dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına təkan verməklə, qeyri-neft sektorunun artımına münbit şərait yaradacaq və onun ümumi daxili məhsuldakı payı 2015-ci ildə 66,0%-dən 2018-ci ildə 71,3%-ə çatacaq. Qeyri-neft sektorunun və qeyri-neft

ixracının lokomotivlərindən biri olan qeyri-neft sənayesinin inkişafının ortamüddətli dövrdə də davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, bütövlükdə qeyri-neft sənayesi üzrə 2015-ci ildə 7,6%, növbəti üç ildə isə orta hesabla 7,8% artıma nail olunacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında da qeyd olunduğu kimi, əsasən ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülərək, qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi məqsədilə xarici ticarətdə daha əlverişli şəraitin təmin edilməsi, bu məhsulların potensial bazarı olan ölkələrdə ixrac imkanlarının və sahibkarların işgüzar əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçiriləcək.

Xarici ticarətin müsbət saldosunun 2015-2018-ci illər ərzində orta hesabla 16,7 milyard dollar təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır. Ölkənin ödəmə qabiliyyətini müəyyən edən tədiyə balansı üzrə müsbət meyillərin növbəti illərdə də davam edəcəyi gözlənilir. Ortamüddətli dövrdə ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri də investisiyalar olacaq. Yaradılmış münbit investisiya mühiti nəzərə alınaraq 2015-2018-ci illər ərzində bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla yönəldiləcək vəsaitin 79,4 milyard manat olacağı proqnozlaşdırılır.

2015-ci il ərzində investisiya qoyuluşlarının 5% artaraq 19,8 milyard manat, növbəti 3 ildə isə 59,6 milyard manat olacağı proqnozlaşdırılır. Xarici investisiyaların gələn il 5,4 milyard manat olmaqla növbəti 3 ildə 15,5 milyard manat təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır: "Gələn il neft sektoruna 5,8 milyard, qeyri-neft sektoruna isə 14 milyard manat investisiya yatırılacağı gözlənilir.

2015-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında artım davam edəcək, dövlətin strateji inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi iqtisadi artıma təsir edən mühüm amillərdən biri olacaqdır. İqtisadiyyatın şaxələnməsində qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığı və ixrac potensialının reallaşdırılması mühüm rol oynayacaqdır.

2015-ci ildə ölkənin xarici iqtisadi mövqeyi əlverişli qalacaqdır. Ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi sabitliyi təmin edən yüksək maliyyə dayanıqlığı qorunacaqdır. Mövcud makroiqtisadi proqnozlar çərçivəsində tədiyə balansının cari

əməliyyatlar hesabının profisitli olması gözlənilir. Lakin tədiyə balansının mənfi olma təhlükəsi vardır.

Tədiyə balansında yaranmış mənfi saldo aşağıdakı mənbəələr vasitəsi ilə ödənilə bilər:

- Aktivlərin bir hissəsinin xaricilərə satılması, yə'ni ölkə iqtisadiyyatına birbaşa və ya portfel investisiyalar qoyulması;
- Xarici banklar, hökumətlər və ya beynəlxalq təşkilatlardan borc almaqla;
- Mərkəzi bankda saxlanılan rəsmi valyuta ehtiyatlarının istifadəsi vasitəsilə.

Tədiyyə balansı ikiqat qeyd prinsipi ilə tərtib olunduğuna görə əslində sıfıra bərabər olmalıdır, yəni dövlət bütün borclarını ödəməlidir. Ona görə də cari əməliyyatlar üzrə kəsir kapital əməliyyatları üzrə müsbət artıma bərabər olmalıdır. Əks halda tədiyyə balansı mənfi yekuna – kəsirə malik olur.

2015-ci ildə iqtisadi artımın 4.4% təşkil etməsi proqnozlaşdırılır. İqtisadi artım əsasən qeyri-neft sektoru hesabına təmin ediləcək, qeyri-neft sektoru üzrə artım proqnozu 8.2% təşkil edir.

Bu gün Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılması, milli iqtisadiyyatın dünya neft bazarının konyukturundan asılılığının aradan qaldırılması, makroiqtisadi sabitliyin davamlılığının təmin olunması və ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin əsaslı şəkildə aradan qaldırılması kimi sosial-iqtisadi vəzifələrin həllində hələ də əsas vasitə olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasının hazırlanması eyni zamanda, bu problemin əsaslarının tədqiq olunması, sahənin inkişaf meyillərinin araşdırılması ilə onun zəif və üstün cəhətlərinin, habelə neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı nəticəsində qeyri-neft sektorunun qarşısında yarana biləcək problemlərin aşkara çıxarılması zərurəti yaradır.

Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, keçid dövrünün ilk illərində qeyri-neft sektoru ciddi tənəzzülə məruz qalmışdır. Belə ki, böhran illərində bu sahə özünün istehsal həcmində təxminən 80%-ə qədərini itirmişdir. Son illərdə aparılan struktur

dəyişiklikləri bu sahədə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, yüngül və yeyinti sənaye sahələrində canlanma baş vermişdir.

BVF-nun son proqnozlarına görə 2015-ci ildə qlobal iqtisadi artımın 3.8% olacağı gözlənilir. O cümlədən İEÖ üzrə 2.3%, İEOÖ üzrə isə 5% artım proqnozlaşdırılır. 2015-ci ildə inflyasiya proqnozu İEÖ üzrə 1.8%, İEOÖ-də isə 5.6% təşkil edir.

2015-ci ildə qlobal ticarətin 5% artacağı proqnozlaşdırılır. Beynəlxalq kapital axınlarının növbəti ildə də daha çox İEÖ-lərə istiqamətlənəcəyi gözlənilir. Proqnozlara görə 2015-ci ildə birbaşa xarici investisiya axınları İEÖ-lərə 16.3%, İEOÖ-lərə isə cəmi 1.6% artacaqdır.

İqtisadi artımda daxili tələbin rolu əhəmiyyətli səviyyədə qalacaqdır. Proqnozlara görə 2015-ci ildə daxili investisiyalar 6.1%, əhalinin pul xərcləri isə real olaraq 5.2% artacaqdır.

Proqnoz götürəniləri özünü doğrultmaya bilər, ümumiyyətlə uzunmüddətli makroiqtisadi sabitləşmə və iqtisadi artıma nail olmaq üçün vergi-büdcə və pul-kredit siyasəti daha da təkmilləşməli, bir- biri ilə səmərəli şəkildə əlaqələndirilməli, mövcud şəraitə uyğun iqtisadi siyasət həyata keçirilməlidir.

NƏTİCƏ

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsi ölkənin iqtisadi inkişafının, iqtisadi müstəqilliyinin əsasını təşkil edir.

Makromaliyyə sabitliyi maliyyə sisteminin sabit fəaliyyətidir. Makromaliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün maliyyə sistemi bazar iqtisadiyyatına uyğun qurulmalıdır. Makromaliyyə sabitliyi bütünlüklə maliyyə sisteminin sabitliyi olduğundan, makro və mikro səviyyədə tarazlığının təmin etməklə makromaliyyə sabitliyinə nail olmaq olar.

Makro səviyyədə maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün səmərəli şəkildə maliyyə siyasəti və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirməklə ölkədə qiymət sabitliyi, valyuta sabitliyi, büdcə tarazlığı, tədiyə balansında tarazlıq, ixrac-idxal tarazlığı, pul tədavülündə tarazlıq, pul və maliyyə bazarında, həmçinin bütün bazarlarda ümumi tarazlıq təmin edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitləşmə fiskal və monetar siyasətinə əsaslanmalıdır. İqtisadi təhlilə əsasən demək olar ki, Azərbaycanda səmərəli şəkildə tətbiq olunan büdcə-vergi, pul-kredit siyasəti ölkədə qismən büdcə tarazlığını, manatın məzənnəsinin sabitliyini, pulun sabit dövriyyəsinə təmin etmiş və nəticədə ölkədə uzunmüddət maliyyə sabitliyinin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Lakin, son dövrlərdə dünya maliyyə böhranı Azərbaycana da öz təsirini göstərmişdir. Maliyyə sabitliyinin qismən pozulmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə araşdırmalar göstərir ki, ölkədə maliyyə sabitliyini tam şəkildə təmin etmək mümkün deyil. Makromaliyyə sabitliyi büdcə kəsirinin, dövlət borclarının, inflyasiyanın, valyuta kursunun, tədiyə balansının, xarici ticarət balansının kəsirliliyinin minimum həddə olmasını, iqtisadi inkişafın optimal səviyyədə təmin edilməsini əhatə edir.

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən demək olar ki, 2014-ci ildə ölkədə büdcə kəsiri, dövlət borcu, vergi yükü yol verilən həddə olmuş, inflyasiyanın təkrəqəmli, aşağı səviyyədə olması ilə dünya ölkələri içərisində fərqlənmişdir. 2015-ci ilin əvvəlində makroiqtisadi vəziyyət xeyli dəyişmişdir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi valyuta

kursunun aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. 2015-ci ildə maliyyə sabitliyinin pozulması təhlükəsi yaranmışdır.

2015-ci il ərzində də dünya üzrə inkişaf meyilləri də nəzərə alınmaqla uzunmüddətli dövrdə ölkədə makroiqtisadi sabitlik qorunması, möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməsi vacibdir.

Milli iqtisadiyyatın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, möhkəmləndirilməsi və uzunmüddət qorunub saxlanması üçün apardığımız tədqiqatın nəticələri və bu sahədə verdiyimiz konkret təklif və tövsiyələr aşağıdakılardır:

1. İqtisadi sabitləşmə siyasəti olaraq fiskal və monetar siyasətin bu və ya digərinin seçilməsi heç də makroiqtisadi müvazinət problemindən kənar fərqli nəzəri - metodoloji əsas kimi qəbul olunmamalıdır. Əslində iqtisadi siyasət metodlarının seçilməsi hər şeydən əvvəl makroiqtisadi sabitləşməyə imkan yaratmaqla eyni zamanda makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına xidmət göstərməlidir. Lakin tətbiq olunan iqtisadi siyasət metodunun seçilməsi və həyata keçirilməsi imkanı həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səmərəlilik meyarı ilə əsaslandırılmalıdır. Belə ki, büdcə-vergi və pul-kredit siyasəti təkmilləşdirilməli, bir-biri ilə qarşılıqlı sürətdə əlaqələndirilməlidir. Makromaliyyə sabitliyi möhkəmləndirmək üçün bu siyasətlər sintezləşdirilmiş şəkildə və mövcud şəraitə uyğunlaşdırılaraq həyata keçirilməlidir.

2. Büdcə xərclərinin məqsədi və ünvanı dəqiq müəyyən olunmalı, büdcə gəlirlərindən qənaətlə istifadə olunmalıdır. Büdcə gəlirlərindən israfçılıqla istifadə həddindən artıq büdcə kəsirinə yol verə bilər. Çünki, əsas gəlir mənbəyimiz neftdir. Neftin isə qiyməti getdikcə çox aşağı düşə bilər. Artıq neft dövrü başa çatır. Bunun üçün büdcə gəlirlərindən səmərəli istifadə etmək lazımdır.

3. Neftin ucuzlaşması ilə əlaqədar büdcə gəlirləri azala, büdcə kəsiri yol verilən həddən artıq ola bilər. Qeyri-neft sektorunun inkişafı maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına öz tövhəsini verə bilər. Xüsusilə də kənd təsərrüfatı, tikinti sənayesi, yüngül sənaye inkişaf etdirilməlidir. Çünki, bu sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanda mövcud şərait var. Lakin, bu şəraitdən düzgün və məqsəduyğun istifadə olunmur.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyası öz növbəsində bir çox kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün bu sahədə biznesin daha da həvəsləndirilməsi, onun kreditləşdirilməsi mexanizmlərinin yaradılması, vergi dərəcələrinin neft sektoruna nisbətən aşağı salınması, investisiyaların stimullaşdırılması lazımdır.

Azərbaycanın neft ixracdan əldə edilən vəsait aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur: infrastrukturun inkişaf etdirilməsi; təhsil və səhiyyənin inkişaf etdirilməsi; digər sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi;

4. Bütçə kəsirinin maliyyələşməsində xarici borclara üstünlük verilməsi düzgün deyil. Bütçə kəsirinin maliyyələşməsində daxili borclara üstünlük verilməsi daha məqsədə uyğundur. Xarici borclanma, borc ödəmək üçün təkrar borclanma ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir edə bilər.

5. Vergi dərəcələri sahələr və regionlar üzrə fərqləndirilməli, bütövlükdə vergiqoyma baxımından konkretləşdirilməlidir. Bütçə tarazlığını qoruyub saxlamaq üçün vergi yayımlarının qarşısı alınmalı, vergi nəzarəti gücləndirilməlidir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində son dövrlərdə aparılan islahatlar əsasən ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Burada əsas diqqət vergi sisteminin sadələşdirilməsinə və dəyişdirilməsinə, qeyri-səmərəli və əsaslandırılmamış vergi güzəştlərinin ləğv olunmasına, vergiqoyma şərtlərinin bərabərləşdirilməsinə, nominal vergi yükünün azaldılmasına yönəldilmişdir. Hesab edilir ki, vergi islahatları istiqamətində, ilk növbədə vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün nisbətən bərabər bölüşdürülməsinə üstünlük verilməli, vergi islahatları kompleks şəkildə aparılmalıdır.

6. Bütçə gəlirlərini formalaşdırmaq üçün mənfəət və əlavə dəyər vergisinin gəlirdə payının artırmaq, əhalidən alınan gəlir vergisinin isə payını azaltmaq daha məqsədəuyğundur.

7. AMB valyuta kursunun tənzimlənməsində də bazar əməliyyatından istifadə edir. Xarici valyutanın təklifi artırsa, bu milli valyutanın möhkəmlənməsi, milli valyutanın möhkəmlənməsi isə ölkənin ixrac potensialına mənfi təsir ilə nəticələnir,

idxala üstünlük verilir. Xarici valyutanın təklifi azaldıqda isə milli valyutanın ucuzlaşması, bununla da ölkədə maliyyə sabitliyinin pozulması, inflyasiya təhlükəsi meydana gəlir. Son dövrdə valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar ixracın stimullaşdırılması, idxalın məhdudlaşdırılması ölkədə maliyyə sabitliyinin yenidən möhkəmləndirilməsinə şərait yarada bilər - xüsusəndə qeyri-neft sektorunda ixracı stimullaşdırılması.

8. Manatın məzənnəsinin düşməsi nəticəsində bank əmanətçilərinin çox hissəsi öz manat hesablarını dollar hesabına çevirməsi, bunun nəticəsində dollara olan tələbin artması manatın növbəti illərdə dollarlaşma prosesi güclənərək, manatın sabitliyini təhlükə qarşısında qoya bilər. Bunun üçün dollarla olan əmanətlərə görə faiz dərəcəsi manata nisbətən aşağı olması manatın sabitliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından daha məqsədəuyğundur.

9. Azərbaycana xarici investisiyaların qoyulması istehsal olunan məhsulların dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Ancaq xarici investisiyaların yalnız neft sektoruna deyil, həm də iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarına qoyuluşu genişlənməli və dövlət nəzarətinə götürülməlidir. Hal-hazırda ölkə regionları üzrə xarici investisiyaların qeyri-bərabər yerləşdirilməsi davam edir. Bu səbəbdən, regionlar üzrə investitorlara bir sıra güzəştlər edilməlidir.

10. Ölkədə ödəniş sisteminin inkişafı üzrə bank sisteminin maliyyə dərinliyinin daha da artmasına xidmət edəcək yeni dövlət proqramının qəbul edilməsi zəruridir. Proqram həyata keçirilməsi ortamüddətli dövrdə ölkədə inteqrasiya olunmuş vahid elektron ticarətin inkişafının sürətlənməsinə və nağdsız dövriyyənin artmasına imkan verəcəkdir.

Azərbaycan dünyada aparıcı mövqeyə malik olan inkişaf etmiş ölkələrdə baş verən proseslərə uyğunlaşmalı, gələcək üçün elə bir çevik və optimal iqtisadi siyasət yeridilməlidir ki, bir tərəfdən maksimum mənfəət götürməyə imkan versin, digər tərəfdən onun mənfə nəticələrini minimumlaşdıra bilsin.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası “Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1996.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi Bakı 2014
3. “Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” Bakı 2002.
4. “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1994
5. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2015.
6. “Azərbaycan Respublikasının Milli Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2004
7. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2004
8. “Azərbaycan Respublikasının dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələri” 2015
9. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın “Pul siyasəti” icmalı 2014, 2015
10. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın “Maliyyə sabitliyi” icmalı 2013, 2014, 2015
11. Azərbaycan Respublikasının 2014-2017 illər üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri
12. “Magistratların XIV Respublika Elmi konfransının Materialları” II Hissə, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt 2014
13. Məmmədov S.M., “İnflyasiya və maliyyə bazarı” (monoqrafiya), Bakı, “Elm” 1998, 204 s.
14. Sadıqov K.F., “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları” “Azər nəşr” Bakı, 1999, 72 s.
15. Əlirzayev Ə.Q. “Azərbaycan iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı” Bakı, 1999, “Odlar Yurdu” nəşriyyatı, 104 s.
16. Ağayev A., “Dövlət borcu və onun idarə edilməsi” (monoqrafiya), Bakı, 2002, 318 s.

17. Şəkərəliyev A.Ş. “Keçid iqtisadiyyatı və dövlət” Bakı, 2000, 278 s.
18. Quliyev F., “Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi” Bakı, 1999, 107 s.
19. Mustafayev F.F., “Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri”, Bakı, “Elm”, 2008, 537 səh.
20. Bayramov F. Y., Nəcəfov S. E., “Dövlət Büdcəsinin Kəsiri və İnflyasiya”, Azərbaycanca İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001. s.148
21. Musayev A., “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Strategiyası və Vergi Siyasəti”, İqtisadiyyat və Audit Jurnalı, No: 10, Oktyabr-2001, s.12.
22. Əliyev Ü.Q., “Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri” (monoqrafiya), Bakı, 2008, 357 s.
23. Qafarov.Ş.S., “Pulun dikturası”, “ADİU”, Bakı, 2014, 551 s.
24. Məmmədov F.Ə. və başqaları, “Vergilər və vergitutma”, Bakı, 2010, 512 s.
25. “İqtisadi nəzəriyyə (Makroiqtisadiyyat-1,2, Metaiqtisadiyyat, transformasiya iqtisadiyyatı)” Rusiya Federasiyasının Təhsil Nazirliyi Q.V.Plexanov adına Rusiya iqtisad Akademiyası. Q.P.Juravlyova və b. “Daşkov və K” nəşriyyatı, Moskva 2008. Ə.P.Babayevin ümumi redaktəsi ilə tərcümə olunmuş 2009. 871 s.
26. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsi “Azərbaycan rəqəmlərdə”, Bakı 2014.
27. “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti (Ə.M.Abbasov, M.M. Bağirov, D.A.Bağirov), Bakı, “Nurlan” , 2005, 2 cild, I cild-536s., II cild 546 s.
28. Şəkərəliyev A., “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər” (monoqrafiya), Bakı: «İqtisad Universiteti», 2009, 415 s.
29. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov, “Azərbaycan iqtisadiyyatı”, “Şərq-Qərb” Mətbəəsi, Bakı, 2010, 316 s.
30. Meybullayev M. X., “İqtisadi təlimlər tarixi”, “Nurlan”, Bakı, 2002, 425 s.
31. C. Bulut, E.Süleymanov, “Dövlət Maliyyəsi”, “Qafqaz universiteti” nəşri Bakı, 2011, 323 s.

- 32.** Hüseynov T., “Azərbaycanda bazar iqtisadi sisteminin iqtisadi problemləri” “Elm”, Bakı, 2004, 225 s.
- 33.** Məmmədov S.M., “Maliyyə”, “Azər nəşr”, Bakı, 1997, 426 s.
- 34.** Zeynalov V.Z., “Maliyyənin əsasları” Bakı, “Apostol”, 2008, 272 s.
- 35.** Nadirov A., “Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri” Bakı, 2002, 415 s.
- 36.** Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə., “Büdcə sistemi” Dərslik Bakı “Əbilov, Zeynalov və oğulları” 2003, 418 s.
- 37.** Kəlbəyev Y.A., “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri” (monoqrafiya) Bakı, “Elm”, 2003, 468 s.
- 38.** Meybullayev M.X., “Bazar sistemi və iqtisadi artım”, İqtisad İnstitutu, Bakı, 1996, 74s.
- 39.** Mustafayev F.F., “Makroiqtisadi siyasətlə büdcə-vergi siyasətinin qarşılıqlı əlaqəsi”, “İqtisadiyyat və audit”.-2008.-№9(99).-S.11-15
- 40.** Mustafayev F.F., “Transformasiya şəraitində makroiqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin problemləri”, iqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim olunmuş avtoferat, Bakı, 2010.
- 41.** Mustafayev F.F., “Makromaliyyə sabitliyi iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas xətti kimi”/ “Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda elmi-praktiki konfransın tezis materialları. Bakı, “Biznes Universiteti” 2004, s.193-195, 0,2 ç.v
- 42.** Mustafayev F.F., “Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin bəzi aspektləri”/ “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər” Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları Bakı, 2003, s.151-152, 0,3ç.v
- 43.** Əmiraslanov A., “Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri”, Məşvərət Bülleteni, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.50-57.
- 44.** Əhmədov İ., “İqtisadi İslahatlarda Pul-Kredit Siyasətinin Rolu”, Məşvərət Bülleteni, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.43-48.

45. Musayev.A., Namazova S, “Dövlət büdcəsi iqtisadi siyasətin səmərəlilik göstəricisidir”, Azərbaycan Vergi xəbərləri №11, 2004

46. Şirəliyev A., “İqtisadi artım və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı”, Azərbaycan qəzeti. 15 Dekabr 2011

47. Rzayev P.Q., Rzayev Z.H., “İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazasının formalaşması xüsusiyyətləri”, “Azərbaycanın Vergi Jurnalı”, səh. 91-108.

48. Vəliyev D. “Qlobal maliyyə böhranının mahiyyəti və səbəbləri”, Xalq qəzeti, 12 sentyabr, 2009.

49. Məmmədov N.M. Azərbaycanın Milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı, 2004, 504 s.

50. Məmmədov N.M. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı, 2005, 309 s.

51. Paşayev T.Ə. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi və büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri// AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər sər. (İqtisadiyyat), Bakı, “ELM”, №1, 2003, s.68-83.

52. N.Qreqori Menkyu, “Ekonomiksin əsasları”, II nəşr (Tərcümə), “ADİU”, 2009, 697 s.

53. Самедзаде З.А. Экономическая безопасность государства - важнейшее завоевание независимого Азербайджана. “İqtisadiyyat” qəzeti, 18 oktyabr–1 noyabr, 2001.

54. Д.Ф.Гаджиев, « Денежно-кредитная система и международный банк Азербайджана». Москва «Финансы и статистика», 2008 г. 239 с.

55. Анисимов С.А., Сурков Т.И «Макроэкономический » анализ и прогнозирование поступление в бюджет налога на добавленную стоимость. «Финансы» 2004 г. №4, 21-22 с.

56. Яндиев М. И., «Государственные и муниципальные финансы», МГУ 2000 г.

57. «Программа стабилизации экономики и финансов», Вопросы экономики. Москва 1998 №7

- 58.** Т.Кулиев, «Кризис либерализма» (Экономический аспект), «Экономика», 2012, 448 с.
- 59.** Дробозина Л.А. «Финансы», учебник, Москва 1999 г.
- 60.** Г.Б.Поляк, «Бюджетная система России», Москва 2000 г.
- 61.** Комсов В.П., Осьмова М.Н. «Мировая Экономика. Экономика зарубежных стран», Москва, Издательство «Флинта» 2000г, 165-166 с.
- 62.** Кейнс Д.М.Общая теория занятости, процента и денег- М. Гелисов АРВ, 2002, 352 с.
- 63.** Виссарионов А., Федорова И. «Налоговое регулирование экономической активности». Экономист №4 1998 г. 69-78 с.
- 64.** Нуреев Р. «Теория развития: Кейнсианские модели становления рыночной экономики» «Вопросы Экономики» №2, 2000 г., с.137
- 65.** С.С. Носова, Экономическая Теория, учебник, «кнорус» москва, 2010, 792 с.
- 66.** Богомолов В.А. Экономическая безопасность. М., 2006, 303 с.
- 67.** Дзलिएв М.И., Урсул А.Д. Основы обеспечения безопасности России. Москва, 2003.
- 68.** Формирование национальный финансовой стратегии России: Путь к подъему и благосостоянию /(Под ред. Академика РАН В.К.Сенчагова), Москва, Дело, 2004, 416 с.
- 69.** Грицюк Т.В. «Государственное регулирование экономики», Москва 2006, 287 с.
- 70.** Мау В. «Экономическая политика», 2007 г. успехи и риски // «Вопросы Экономики», №8, 2008
- 71.** Российский экономический журнал. №7-8, 2009; № 9-10, 2009.
- 72.** Вопросы экономический журнал. №12, 2009; №1, 2010.
- 73.** Ayhan Erdal, “Dünya Ticaret Örgütü ve Azerbaycan’ın Üyelik Süreci”, Azərbaýcan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfrasın Materialları, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.110-112.

74. Gülay Coşkun, Devlet Bütçesi- Türk bütçe sistemi, Turhan kitab evi, Ankara 1994, 590 s.

75. Koçyigit D., “Olağan və olağan dışı durumlarda kullanılan para politikası araçları və likitide yönetim stratejileri”, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Uzmanlık yeterlilik tezi, Ankara, 2009.

76. Önder T., “Para politikası: araçları, amaçları və Türkiye uygulaması” Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Uzmanlık yeterlilik tezi, Ankara, 2005.

77. Toniolo G., Comments on Harold James’s paper “Central banks: between internationalisation and domestic political control”, BIS Working Papers Annual Conference, No 20, 2010.

78. Schinasi G.J., “Defining Financial Stability”, *IMF Working Paper*, october 2004.

79. Alexander E.W., “Adopting Indirect Instruments of Monetary Policy”, Finance & Development, 1996.

80. Fischer S., “Maintaining price stability”, Finance & Development, December 1996.

81. Cihak.M., “Central Banks and Financial Stability: A Survey of Financial Stability Reforts”, Seminar on Current Developments in Monetary and Financial Law Washington, October 2006.

82. Herrero A.G və Rio del P., “Implications of the design of monetary policy for financial stability”, Makroekonomics, No.0304008, 21 April 2003,

83. Cunningham R., və b., “Inflation Expectations and the Conduct of Monetary Policy: A Review of Recent Evidence and Experience”, International Economic Analysis, 2010.

84. Claessens S. və Kose M.A., “Financial Crises: Explanations, Types and Implications” IMF Working Paper, January 2013.

85. Moreno R. və Villar A. “Inflation Expectations persistence and monetary policy” BIS Papers, No 49.

86. Allen A.W., Wood G., (April 2005), Defining and achieving financial stability, LSE financial markets group special paper series, No.160

87. Bilgin C., “Finansal istikrarsızlık sorunu və iqtisad politikası bağlamında Türkiyə örneyi” Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Adana, 2007.

88. Cunningham R. və b. “Inflation Expectations and the Conduct of Monetary Policy: A Review of Recent Evidence and Experience”, International Economic Analysis. 2010.

89. www.cbar.az

90. www.worldbank.org

91. www.finance.gov.az

92. www.iqtisad.com

93. www.kitab.az

94. www.azstat.org

95. www.economy.gov.az

96. www.google.az

97. www.google.ru

98. www.wikipedia.org

99. www.azerbaijan-news.az

100. www.imf.org

Принципы обеспечения финансовой стабильности национальной экономики

Резюме

Обеспечение в стране финансовой стабильности является необходимым условием формирования устойчивой и сбалансированной экономики, обеспечения устойчивого экономического развития, интеграции экономики страны в мировую экономику.

Современная мировая практика показывает, что государство играет решающую роль в обеспечении экономической стабильности. Макрофинансовую стабильность можно рассматривать как механизм исполнения экономических функций государства. Так как, обеспечивая экономическую стабильность и давая толчок экономическому развитию, государство создает условия для повышения уровня жизни населения.

Финансовая стабильность зависит от внутренних и внешних факторов. В этой связи для обеспечения финансовой стабильности нужно проводить эффективную внутреннюю и внешнюю политику. Обеспечение финансовой стабильности требует осуществления бюджетно-налоговой, денежно-кредитной и внешней экономической политики в соответствии с существующими условиями, и их взаимосвязи.

В диссертации изучены и проанализированы по главам принципы, показатели и условия обеспечения макрофинансовой стабильности, определены направления укрепления финансовой стабильности.

В диссертационной работе на основе статистических данных проведены анализы показателей финансовой стабильности и экономического роста. Также даны прогнозные показатели на 2015 год и проведен сравнительный анализ с текущими показателями 2013 и 2014 годов.

The principles of ensuring financial stability in the national economy

SUMMARY

It is important to ensure the financial stability in the country for the formation of sustainable and balanced economy, ensuring sustainable economic development and integration of country's economy into the world economy.

Modern world experience shows that the state has a decisive role in ensuring the stability of economy. Macro-financial stability can be considered as a mechanism of the implementation of economic functions of state. So, state creates condition for the improvement of living standards of people giving impetus to the economic development and ensuring the financial stability.

Financial stability depends on both internal and external factors. Therefore, effective internal and external policy should be pursued in order to ensure the financial stability. Ensuring macro-financial stability requires the implementation of tax-budget (fiscal), monetary and credit policy and foreign economy in accordance with the existing condition and their mutual coordination.

The principles, indicators and conditions of ensuring macro-financial stability are studied and analyzed on chapters, and the directions of strengthening financial stability are determined in the dissertation.

Analyses have been conducted according to the statistic information on the indicators of financial stability and economic growth in the dissertations. As well, prognostic indicators are given for 2015 and comparative analyses with the current indicators of 2013 and 2014 have been carried out.